

**İSLAM HUKUKUNDA DEVLETLERARASI İLİŞKİLERİN TEMEL
NİTELİĞİ**
**Müslümanların Tarih Tecrübeleri ve Doktriner Tartışmalar Bağlamında
Bir Değerlendirme**

Ahmet YAMAN*

Giriş

Yaratılışı gereği bir toplum içinde yaşama eğilim ve mecburiyetinde olan insan gibi, onun bu hayatı düzenlemeye yönelik iradesinin siyasî boyut kazanmış şekli olan devletler de birbirleriyle ilişki kurmadan yaşayamazlar.

Bu ilişkiler aslında ticarî, ilmî, kültürel değişimler, dînî etkileşimler, savaş ve göç gibi etkenler dolayısıyla insan ve toplum psikolojisinin birer gerçeğidir.¹ Bu yüzdendir ki, tarihin ilk dönemlerinden itibaren devletler arasında diplomatik, ekonomik, kültürel ve askerî ilişkiler olagelmiş, anlaşmalar imzalanmış, abluka, ambargo ve nihayet savaş gibi hasmâne davranışlar görülmüştür.

Dünya yüzeyinde yaşanan “uluslararası ilişkiler” diye nitelendirilebilecek ilk temaslardan² itibaren insanoğlu, barış dönemi ve savaş zamanlarında ortaya çıkan anlaşmazlıkları çözümlemeye yönelik kurallar tesbit etmeye çalışmıştır. Fakat bu tesbit işi uzun asırlar boyunca hep siyasî çerçevede kalmış, hukukî bir boyut kazanamamıştır. Müslüman ve gayri müslim birçok hukuk tarihçisi ve devletler hukuku uzmanının da belirttiği gibi devletlerarası ilişkilerin, daha başlangıçta bir hukukî zemine oturtulması,

* Dr., Selçuk Ü. İlahiyat Fakültesi

1 Sevig M. Raşit, *Devletler Hususi Hukuku*, İstanbul 19 , s. 8, 11

2 Devletler hukuku tarihçileri, bu nitelikteki ilk ilişkilere M.Ö. 3000-4000 yılları arasında rastlandığını kaydederek. Bkz: Meray S. L., *Devletler Hukukuna Giriş*, 1/5-6; Pazarcı H., *Uluslararası Hukuk Dersleri*, 1/36

İslam hukukçularının çabalarıyla gerçekleşmiş, konuyla ilgili ilk kapsamlı literatür de yine müslümanlar tarafından hukukî tefekkür ve uygulama alanına kazandırılmıştır.³

Acaba bu fikhî anlayış ve oluşumun, devletlerarası veya günümüzün yaygın kullanımıyla uluslararası ilişkilere ait temel yaklaşımı ne merkezdedir? Müslümanlar uluslararası ilişkileri hangi düzlemde algılamaktadır? Bu algılayış üzerinde tarihî tecrübenin etkisi acaba ne boyuttadır? İşte burada biz, bu sorulara cevap arayacak, tarihî tecrübe ve doktriner bakışaçıları ışığında İslam hukukunun devletlerarası ilişkileri üzerine bina ettiği temel niteliği yakalamaya çalışacağız.

Şunu hemen ifade edelim ki, İslam hukukunun ana kaynağı olan Kur'ân-ı Kerimde hem savaş hem barışı öne çıkaran ayetlerin bulunması, keza Hz. Peygamber'in (s.a.s.) bazı söz ve fiilleriyle savaşçı yönünü, bazılarıyla da barışçı yönünü tebarüz ettirmesi fukahayı bu konuda ihtilafa sürüklemiştir. Bunun yanında Medine döneminden itibaren her iki biçimde de devam eden uluslararası ilişkilerin mahiyeti yani konjonktürel durum da fukaha üzerinde etkili olmuştur.

Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin dönemlerinde sürekli askerî faaliyetler ve fetihlerin oluşturduğu galibiyet psikolojisi içindeki ilk müctehitlerin cumhuru, uluslararası ilişkilerde esasın savaş olduğu, barışın ancak maslahat bunu gerektirdiğinde sözkonusu olabileceği kanaatini benimsemiştir. Her ne kadar Ebu Zehra, Hamid Sultan ve Muhammed M. Hüseyin gibi bazı yazarlar, bu kanaati taşıyanların küçük bir azınlık olduğunu söylüyorlarsa da⁴ genel olarak bütün fikhî kitaplarının senede en az bir defa savaşa çıkılmasının zaruriliğine ve maslahat bulunmadıkça barış yapılamayacağına dair ifadeleri⁵ bu noktada çok açıktır. Buna mukabil azınlıkta kalan bazı ilk müctehitlerle, özellikle sanayi devriminden sonra güçlenen ve uluslararası siyasetin iplerini eline geçiren Batı karşısında zayıflamış ve geri kalmış İslam dünyası psikolojisi içinde yetişen yeni araştırmacılar ise, bazı istisnaları dışında pasif bir barış politikasını benimsemişlerdir.

Burada her iki tarafın fikir ve delillerini iki ayrı başlık halinde incelemek istiyoruz.

3 Bu konuda hayli geniş bir bilgi ve tahlil için bkz: Ahmet Yaman, *İslam Hukukunda Barış Temeline Dayalı Devletlerarası İlişkiler*, s. 13-38

4 Ebu Zehra, *el-Alakâtü'd-devliyye fi'l-İslam age.*, s. 51, krş: s. 78-79; Sultan, *Ahkâmü'l-kânûni'd-devli fi's-Şer'i'ati'l-İslâmiyye*, s. 112; Hüseyin M., *Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî ve eseruh fi'l-fıkhi'l-İslamî*, s. 378-379

5 Şâfiî, *Umm*, IV/188; a.mlf., *Ahkâmü'l-Kur'ân*, s. 402; Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, II/227, 259-260; Kiyâ el-Herrâsî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, IV/375; Serahsî, *el-Mebsût*, X/3-4; Merğînânî, *el-Hidâye*, II/100; Kuhistânî, *Câmi'u'r-rumûz*, IV/454-455; İbn Abdilber, *el-Kâfi*, I/395-396; Bâcî, *el-Müntekâ*, III/159; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, X/368; a.mlf., *el-Muknî*, s. 86; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye*, III/404; Safi, *The War and Peace* "agm.", s. 30-31. "Çünkü eğer yılda bir defa savaşa çıkılmazsa, müslümanlarla savaşmaları için kafirlere fırsat verilmiş olur. Zaten yaygın bir

mesel şöyle der: الروم غرت ان لم تغز "Kazvînî, *Mufidü'l-ulûm ve mübidü'l-hümûm*, s. 332'den naklen N.Hammâd, *"et-Te'âmu'l bi'r-ribâ beyne'l-müslimîn ve gayri'l-müslimîn"* agm., s. 247

A. İlişkilerin esasının savaş olduğu görüşü, bunu kabul edenler ve delilleri

İslam hukukçularının çoğunluğu, dünyayı *dâru'l-İslam* ve *dâru'l-harb* şeklinde ikiye ayırmalarına ve Kur'an'daki kıtal ayetlerinin zahir ve mutlaklığına binaen İslam devletiyle gayri müslim devletler arasındaki ilişkilerin savaş esasına dayandığını kabul etmiştir.⁶ Bu kabulün Mücâhid'in (v. 104/722) diliyle ifadesi şudur:

"Putperestlerle müslüman olmaları, ehl-i kitabla da cizye vermeleri için savaşılr."⁷

İslam Konferansı Teşkilatı Fıkıh Akademisi'ne (*Mecma'u'l-fıkıh*) bir rapor hazırlayan Dr. Abdülaziz Hayyât da, Sevrî, Evzâî, Ebu Hanîfe, Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel'in oluşturduğu cumhurun barış fikrini esas aldığını iddia eder⁸ ki, bu biraz sonra da delillendirileceği üzere yanlış bir tesbittir.

İmam Şâfiî, el-Ümm'de "*Farz olan husus, ya müslüman oluncaya ya da cizye vermeyi kabul edinceye kadar müşriklerle savaşılmaktadır.*"⁹ derken hanbelî hukukçular İbn Kudame (v. 620/1223) ve İbn Teymiyye (v. 728/1328) ile haneefî hukukçu Kâsânî (v. 587/1191) de "*Ehl-i kitab ve mecusilerle müslüman oluncaya veya cizye verinceye kadar savaşılr*"¹⁰ hükmünü nakletmiştir.

İslam hukukçularının böyle bir hükme varmada dayandıkları esas delilleri, kıtal ayetlerindeki mutlaklık ve bu ayetlerin daha önce Mekke döneminde ve Medine döneminin ilk yıllarında inen af, barış (*silm*), müsamaha gösterme, aldırış etmeme (*safh* ve *i'râd*) temalı ayetleri neshetmesi keyfiyetidir. Buna tabiatıyla bir de cihadın farz ve devamlı olduğunu ifade eden zahir hadisleri eklemek gerekmektedir. Söz konusu ayetlerin bir kısmı şunlardır:

"...Onları yakaladığınız yerde öldürün! Sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın..."¹¹ "Kendilerine kitap verilelerden Allah'a ve ahiret gününe

6 N.Ermenâzî, *eş-Şer'u'd-devlî*, s. 116-117; A.Mansûr, *eş-Şer'atü'l-İslamiyye ve'l-kânûnû'd-devliyyü'l-âmm* age., s. 239; A.Nevâvî, *el-Alâkâtü'd-devliyye*, s. 96; Zühaylî, *Âsâru'l-harbage*, s. 130; a.mlf., *el-Alâkâtü'd-devliyye*, s. 93; Şelebî, "*et-Tevcihü'l-İslamî li'l-kânûni'd-devlî*", s. 205-206; K. Daks, *el-Alâkâtü'd-devliyye fi'l-İslam* age., s. 378; Ebu İyd, *el-Alâkâtü'l-hâriciyye fi devleti'l-hilâfe*, s. 273; Krş: Hallâf, *es-Siyâsetü's-Şer'iyye*, s. 71; ; Hayyât, "*el-Mu'âhedât ve'l-ittifâkât mine'l-alâkâtü'd-devliyye fi esnâi's-silm*", s. 564

7 Yahya b. Âdem, *el-Harâc*, s. 29, يقاتل أهل الأوثان على الإسلام ويقاتل أهل الكتاب على الجزية

8 Hayyât, "*agm.*", s. 56-57 4

9 *Ümm*, IV/189 اصل الفرض قتال المشركين حتى يؤمنوا أو يعطوا الجزية ; Taberî, *Ihtilâfu'l-fukaha*, s. 15

10 Kâsânî, *Bedâi'*, VII/100 يقاتل أهل الكتاب والمجوس حتى يسلموا أو يعطوا الجزية ; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, X/387; İbn Teymiyye, *Fetâvâ*, XIX/21, XIIIX/355

11 Bakara 2/191

inanmayan, Allah ve Rasulünün haram kıldığını haram saymayan ve hak dini din olarak kabul etmeyen kimselerle, zelil ve hakir kendi elleriyle cizye verinceye kadar savaşın!"¹² "...Müşrikler nasıl sizinle topyekûn savaşıyorlarsa siz de onlara karşı topyekûn savaşın!"¹³ "Ey iman edenler! Kafirlerden size yakın olanlarla savaşın ve onlar sizde büyük bir azim ve şiddet bulsunlar!"¹⁴ "Ey Peygamber! Mü'minleri savaşa teşvik et!"¹⁵ "Fitne kalmayıp yalnız Allah'ın dini ortada kalana kadar onlarla savaşın!"¹⁶ "Sakın gevşemeyin, üstün olduğunuz halde barışa davet etmeyin!"¹⁷

Bu son ayetin izahında şâfiî hukukçusu ve Ahkâmü'l-Kur'ân yazarı Kiyâ el-Herrâsî (v.504/1110), "Bu ayet, zaruret hali dışında kafirlerle anlaşma ve sulh yapmanın yasaklanmasına ve müslümanların zayıf olması durumu müstesna, cihadı terketmenin haramlığına delildir"¹⁸ yorumunu yapar.

Arzedilen ayet-i kerimeler yanında şu mealdeki hadisler de cumhurun mezkur görüşünü teyid eder mahiyettedir:

"Kiyamet öncesinde kılıçla gönderildim... ve rızkım da mızrağımın gölgesinde yaratıldı."¹⁹ "Cihad, Allah'ın beni gönderdiği andan, ümmetimden son grubun Deccâli öldürmesine kadar devam edecektir."²⁰

Hz. Peygamber'in "*İnsanlarla, lâilâhe illallah deyinceye kadar savaşmakla emrolundum...*"²¹ şeklindeki sözü, bu görüşü savunanlar yanında, İslamın nihâf amacının insanları müslüman olmak için zorlamak, eğer kabul etmezlerse onları yola getirmek için savaşmak olarak vehmeden Batılı yazarların²² kuvvetli bir delili olarak sunulmaktadır.

Bu naklî deliller yanında, fıkıhın tedvin edildiği dönemlerde, civar ülkelerin İslam tebliği önünde engel olmaları dolayısıyla çıkan savaşlarda hep müslümanların galip gelmesi, fetihlerin süreklilik arz etmesi ve İslamın artık global politikayı belirleyen tek güç haline gelmesinin verdiği galibiyet psikolojisi, fukahayı bu kanaata sevk etmiş olmalıdır. Hatta öyle ki, İslam coğrafyasının parçalandığı, Moğol istilasının Anadolu'ya kadar ulaştığı ve müslümanların savunmaya geçtiği sıkıntılı dönemlerde yaşayan İbn Teymiyye bile önceki fukaha gibi hüküm vermiştir: "*Rasulullah'ın (s.a.s.) Allah'ın dinine olan daveti*

12 Tevbe 9/29

13 Tevbe 9/36

14 Tevbe 9/123

15 Enfâl 8/65

16 Bakara 2/193

17 Muhammed 47/35

18 Kiyâ el-Herrâsî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, IV/375

19 Buhârî, "*Cihad*", 88; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II/50; Serahsî, *el-Mebsût*, X/95; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, VII (14)/192; Kastallânî, *İrşâdû's-sâri*, V/100

20 Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, IV/314 (no: 10666); Ebu Davud, "*Cihad*", 33

21 Buhârî, "*İman*", 17; "*Cihad*", 44; "*Salât*", 28; Müslim, "*İman*", 32; Ebu Davud, "*Cihad*", 34, 95; Nevevî, *Şerh Müslim*, I/200 vd.; Aynî, *age.*, I/179-183; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, I/70-71; Azimâbâdî, *Avnu'l-Ma'bûd*, VII/162

22 Mesela bkz: M. Khadduri, *The War and Peace*, s. 59, 202; H. Kruse, "*İslam Devletler Hukukunun Ortaya Çıkışı*", s. 57;

kendisine ulaştığı halde bunu kabul etmeyen kimseyle savaşmak vacibtir."²³ Hanbelî hukukçu bu kanaatini Enfâl suresindeki şu ayetle destekler:

"Fitne kalmayıncaya ve din tamamen Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın! Eğer vaz geçerlerse kuşkusuz Allah ne yaptıklarını görmektedir."²⁴

Belki de bu anlayışın tesiriyle olsa gerek İbn Kayyım el-Cevziyye (v. 751/1350) cizyenin bile gayri müslimleri cezalandırmayı amaçlayan bir vergi çeşidi olduğunu söyler.²⁵

İslamın barışçıl yönüne daha fazla önem veren çağdaş müellifler, tarihî, siyâsî ve sosyal şartların böyle bir kanaatin benimsenmesinde büyük çapta etkin olduğunda ısrar ederler.²⁶

Savaşın ortaya çıkış sebeplerini izah ederken başta zâhirîler ve şâfiîler olmak üzere İslam hukukçularının bir kısmı, bu sebebin *küfür* olduğu görüşünü benimsemiştir.²⁷ "Fitne kalmayıncaya kadar onlarla savaşın"²⁸ ayetindeki *كُفْرًا* kelimesinin şirk, küfür ve müslümanlara eza vermek manalarına gelmesinden hareketle, yeryüzünde küfür olduğu müddetçe savaşın da olacağı ve bunun önce onların saldırmasına bağlı olmadığı, onların saldırısını beklemeden mutlak savaşın emredildiği ifade edilmiştir.²⁹ Bunun için müslümanlar kendilerine en yakın bölgelerden başlayarak kafirlerle mücadele edeceklerdir. "Ey iman edenler! Kafirlerden size yakın olanlarla savaşın!..."³⁰ Bu emirden ilk planda maksat Mekkeli müşriklerdi. Onlar ve destekçileri bertaraf edilince bu sefer tebliğin önünde engel olan civar yerler hedef haline gelmiştir. Bu durum, davet umûmîleşinceye, Allah'ın kelimesi her tarafa yayılıncaya ve bir tek kafir kalmayıncaya kadar devam edecektir.³¹ İşte bu devamı sağlayabilmek için devlet başkanını her an orduyu sevk etmeye gayret etmesi³², hatta bunun yılda en az bir kere gerçekleştirilmesi ve geciktirmeyi gerektiren bir sebep

23 İbn Teymiyye, *es-Siyâsetü'l-Şer'iyye*, s. 59; Krş: s. 62

24 Enfâl 8/39

25 *Ahkâm Ehli'z-zimme*, I/23-25

26 Mesela bkz: Ebu Zehra, *age.*, s. 78; Salih Subhi, İbn Kayyım'ın Ahkâm ehli'z-zimme'sine yazdığı "Mukaddime", I/8-9, 17 Şelebî, "et-Tevcihü'l-İslamî li'l-kânûni'd-devlî", s. 223; Sultan, *age.*, s. 158; Zühaylî, *Âsârü'l-harb*, s. 130-131; a.mlf., *el-Alâkâtü'd-devliyye*, s. 93; Mansur, *age.*, s. 239; Ebu Süleyman, *İslâmın Uluslararası İlişkiler Kuramı*, s. 42-43; Hasen Muhammed Ali, *el-Alâkâtü'd-devliyye fî'l-Kur'ân ve's-Sünne*, s. 104; Safî, "The War and Peace in Islam" *agm.*, s. 38, 52; Güneymî, *Ahkâmü'l-el-mMu'âhedât fi'ş-Şer'ati'l-İslamiyye*, s. 7

27 Cassâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I/324; Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, IV/210, 223; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, I/311, 327; İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I/109; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, II/353-354; VIIIIX/109; İbn Teymiyye, *age.*, XX/99 - 103; Kiyâ el-Herrâsî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, IV/177

28 Enfâl 8/39

29 Cassâs, *age.*, I/260; İbnü'l-Arabî, *age.*, I/99; Kurtubî, *age.*, II/353-354; İbn Teymiyye, *age.*, XXXIV/209

30 Tevbe 9/123

31 İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I/103

32 Serahsî, *el-Mebsût*, X/3-4

olmadıkça geciktirilmemesi³³ gibi görüşler bu grup fakihler nezdinde genel kabul görmüştür.

Binaenaleyh müslümanlar askerî, lojistik ve moral yönden kuvvetli oldukları zaman düşmanlarıyla barış anlaşması yapamazlar.³⁴ "*Sakin gevşemeyin, üstün olduğunuz halde barış imzalamaya davet etmeyin!*"³⁵ Ancak müslümanların sayıca ve silahca zayıf olmaları, düşmanın müslüman olmasının kuvvetle muhtemel olması gibi durumlarda müslümanların maslahatı gereği sulh anlaşması yapılabilir.³⁶ "İslam ancak müminlerin kardeş olduğunu, insanların aradığı huzur, sosyal refah ve hürriyetlerin ancak İslamın egemenliğinde gerçekleşeceğini benimsediği ve bu maksatla müslümanlara cihadı farz kıldığı için müslümanlarla gayri müslimler arasında devamlı bir barış anlaşmasının meşruiyeti düşünülemez. Ancak gerektiğinde ve gerektiği kadar bir anlaşmadan söz edilir"³⁷

Bunun için İslam hukukçuları, sulh anlaşmaları için belli bir limit bile belirlemiştir. Buna göre ebed geçerliliği olan sulh anlaşmaları imzalanamaz. Bir barış anlaşmasının süresi, Tevbe suresinde müşriklere verilen mühlete kıyasla, dört ayı aşamaz. Ama müslümanların yararı sözkonusu ise bu defa da Hudeybiye Anlaşması örnek alınarak en fazla on yıllık bir anlaşma yapılabilir.³⁸ Kur'an ve Sünnet naslarını ta'îl ve istikra etmeden sırf görünüşteki anlamlarıyla ele alan İbn Hazm (v. 456/1063) ise daha da ileriye giderek, *zimmet* ve *eman* anlaşmaları dışında gayri müslimlerle hiçbir anlaşmanın yapılamayacağını iddia etmiştir.³⁹

Görüldüğü gibi başta şâfiîler olmak üzere İslam hukukçularının çoğunluğu, ilişkilerin esasını savaşa bağlamışlardır. Sözkonusu hukukçular, *kılıç ayeti*⁴⁰ diye de bilinen bir ayeti içinde bulunduran Tevbe suresinin son inen surelerden olmasını, kendisinin nesh veya tahsis gibi bir kısıtlamaya maruz kalmayacağını; aksine tarih itibarıyla son surelerden

33 Müzenî, *Muhtasar*, VIII/IX/270; Şîrâzî, *age.*, II/227; Serahsî, *age.*, ay.; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, X/368;

34 Cassâs, *age.*, III/70; Serahsî, *Şerhu's-siyerî'l-kebîr*, V/1724; Mavsîlî, *el-İhtiyâr*, IV/120; Şîrbînî, *age.*, IV/261; Kiyâ el-Herrâsî, *age.*, IV/375; İbnü'l-Arabi, *age.*, II/876; IV/864; Haraşî, *Muhtasar*, III/150; İbn Cüzey, *el-Kavânînu'l-fıkhiyye*, s. 1046; Ebu İyd, *el-Alâkâtü'l-hâriciyye*, s. 273

35 Muhammed 47/35

36 Şâfiî, *el-Ümm*, IV/188; Serahsî, *age.*, I/190-191; Mavsîlî, *age.*, IV/121; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadr*, V/204, İbn Rüşd, *age.*, I/330; Haraşî, *age.*, III/150; İbn Kudâme, *age.*, X/368; Bilmen, *age.*, III/404; Hallâf, *es-Siyâsetü's-Şer'iyye*, s. 78; Zeydân, "*eş-Şer'atü'l-İslamiyye ve'l-kânûnû'd-devliyyü'l-âmm.*", s. 58; Ebu İyd, *age.*, s. 173

37 Karaman, *Anahatlarıyla İslam Hukuku*, I/299

38 Şâfiî, *el-Ümm*, IV/189; Ramlî, *Nihâyetü'l-muhtâc*, VIII IIX/107; Şevkânî, *Neylû'l-evîâr*, VIII IIX/49; Ayrica bkz: Kâsânî, *age.*, VII/109; Bâbertî, *el-İnâye*, V/456; Haraşî, *age.*, III/151

39 *el-Muhallâ*, VII/3078. İbn Hazm'ın bu noktadaki görüşlerinin bir değerlendirmesi için bkz: Afîfî M. Sadık, *el-Mu'ahadat, el-İslam ve'l-mu'aheddâtü'alakatu'd-devliyye*, s. 68 vd.

40 Kılıç ayeti olarak genellikle Tevbe suresinin 5. ayeti, bazılarınca da aynı surenin 29 veya 36. ayeti gösterilmektedir. Bkz: İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm*, II/291-292; Zeyd Mustafa, *en-Nesh fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, II/504

olduğu için kendisinin pek çok hükmü neshettiğini ileri sürerek kanaatlarını kuvvetlendirmek istemişlerdir. Mesela İbnü'l- Arab'ye (v. 543/1148) göre sözkonusu surenin 5. ayetiyle, 125 ayet birden neshedilmiştir.⁴¹ Hatta Hibetullah b. Selme (v.410/1019) gibi bu rakamı 140'a çıkaranlar da vardır.⁴² İzmirli İsmail Hakkı da (v. 1946), Ebu Cafer en-Nahhâs (v. 338/950), Ebu'l-Kasım Hibetullah b. Selme, İbn Hazm (v. 456/1064) ve İbn Huzeyme el-Fâris'ye (v.311/924) dayanarak "*sil'm*", "*saf'h*", "*i'rd*", "*keff*" ve "*tevell*" ayetlerinin hangi ayetlerle neshedilmiş olduğunu bir liste halinde verir.⁴³

Hatırlanacağı üzere Tevbe suresinin ilk ayetleriyle müşriklere dört ay mühlet verilerek bu sürenin sonuna kadar müslüman olmadıkları takdirde ya öldürülecekleri ya da Arab Yarımadası'ndan kovulacakları ultimatomu verilmişti. Bu ultimatomla artık,

"Ey iman edenler! Hep birden barışa girin!"⁴⁴, "Eğer onlar barışa yanaşırlarsa sen de ona yaklaş ve Allah'a tevekkül et!.." ⁴⁵, "Onun çin sen Zikrimize iltifat etmeyen ve dünya hayatından başka bir şey istemeyenlerden yüz çevir!"⁴⁶

gibi ayetler mensuh sayılıyordu.⁴⁷ Yani artık cebri savaş dönemi başlamıştı.

İnanmayanları dost edinmemeyi, onlara sevgiyle bağlanmamayı emreden ve bunun hem bu dünyadaki yakın, hem de ahiret hayatındaki uzak tehlikelerine dikkat çeken ayetler de bu görüşün bir başka dayanağı olarak takdim edilmektedir.⁴⁸ Diğerleri yanında özellikle şu ayetler sözkonusu temayı vurgulamaktadır:

" Ey iman edenler! Yahuhudileri ve hiristiyanları dost edinmeyin. Zira onlar birbirinin dostudurlar. İçinizden onları dost tutanlar onlardandır. Şüphesiz Allah zalimler topluluğuna yol göstermez.⁴⁹ ' Ey kitap ehli! Siz, Tevratı, İncili ve Rabbinizden size indirileni hakkıyla uygulamadıkça (doğru) bir şey üzerinde değilsiniz.' de. Rabbinden sana indirilen, onlardan çoğunun küfür ve azgınlığını elbette arttıracaktır. Kafirler topluluğuna üzülme.⁵⁰ Kendilerine kitaptan nasip verilenleri görmedin mi; putlara ve batıl (tanrılar)a iman ediyorlar, sonra da kafirler için 'Bunlar Allah'a iman edenlerden daha doğru yoldadır' diyorlar. Bunlar Allah'ın lanetlediği kimselerdir. Allah'ın rahmetinden uzaklaştırdığı kimseye gerçek bir yardımcı bulamazsın.⁵¹ Ey iman edenler! Kendi dışınızdakileri sırdaş

41 Bkz: Süyûtî, *el-İtkâan fi ulûmî'l-Kur'an*, II/31

42 Ebu Zeyd Mustafa, *en-Nesh fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, II/508

43 İzmirli İ. Hakkı, *İlm-i Hılâaf*, II/59-104

44 Bakara 2/208

45 Enfâl 8/61

46 Necm 53/29

47 Süyûtî, *el-İtkâan*, II/31; Hasen M. Ali, *el-Alâkâtü'd-devliyye fi'l-Kur'ani'l-Kerim ve's-Sünneti'n-Nebeviyye*, s. 100. İbn Abbas, İbnü'l-Müseyyeb, Süleyman b. Yesr ve Katâde'nin de içinde bulunduğu cumhur bu kanaattadır. Bkz: Kiyâ el-Herrâsî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, III/175

48 Hallâf, age., s. 75

49 Mâide 5/51

50 Mâide 5/68

51 Nisâ 4/51-52

edinmeyin. Çünkü onlar size fenalık etmekten geri kalmazlar; size sıkıntı verecek şeyleri isteyip dururlar. Gerçekten kin ve düşmanlıkları ağızlarından belli olmuştur. İçlerinde sakladıkları ise daha büyüktür. Eğer düşünüp anlıyorsanız herhalde ayetlerimizi size açıklamış oluyoruz.⁵² "Ey inananlar! Benim de düşmanım, sizin de düşmanınız olan kimseleri dost edinmeyin!. Onlar size gelen gerçeği inkar ettikleri, Rabbiniz Allah'a inandığınızdan dolayı Rasûlü ve siziçıkardıkları halde siz onlara sevgi gösteriyorsunuz. Eğer benim yolumda savaşmak ve benim rızamı kazanmak için çıktınızsa içinde onlara sevgi mi gizliyorsunuz? Oysa Ben sizin gizlediğiniz ve açığa vurduğunuz her şeyi bilirim. Sizden kim bunu yaparsa doğru yoldan sapmış olur."⁵³

İslam devletinin tabiatından ve hedefinden kaynaklanan bazı sebeplerle ilişkilerin temelini savaş olduğu görüşünü benimseyen⁵⁴ günümüz İslam hukuku araştırmacılarından Abdülkerim Zeydân, mezkur görüşü tahlil ederek şunları söyler: Gayri müslim devletlerle İslam devletinin ilişkilerinin savaş esasına bağlı olması,

1. İslam devletinin tabiatından kaynaklanır. Şöyle ki, İslam devleti akîde (iman) temeline oturan fikrî bir devlettir. Kanunları da bu akîdeye istinad eder. Belli coğrafi sınırlar veya belli etnik yapılarla çevrili mahallî bir devlet değildir. Farklı milletleri birleştirerek bir cihan devleti haline gelmesi, akîdesinin bir gereğidir. Bu da insanların İslam inancını kabul edip İslam devletinin vatandaşı oluncaya veya müslüman olmayı kabul etmeyip kendi dininde kalarak ve İslam devletinin himayesi altında onun kanunlarının üstünlüğünü tanıyarak yaşamasına kadar devam eder.

2. İslam devletinin hedefinden kaynaklanır. İslam fikrî bir devlet olduğu için hedefi sadece sosyal refahı artırmak, emniyeti sağlamak ve dışarıdan gelebilecek saldırıları bertaraf etmek değil, bütün insanlığa İslamı takdim ederek mutluluğa ulaştırmaktır. Zira İslam daveti evrenseldir. "*Biz seni ancak bütün insanlara müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik, fakat insanların çoğu bilmezler.*"⁵⁵ Allah'ın insanlığa bir nimeti olan İslam davetinin onlara ulaştırılabilmesi için önündeki engellerin kaldırılması gerekir. Bu engellerin en büyüğü de ahalisine karşı din ve vicdan hürriyetini sağlamayan, İslamın önünü kesen batıl zihniyettir. Bu da genellikle savaşa başvurmak suretiyle izale edilir.⁵⁶

Devletler hukuku alanındaki çalışmaları ile tanınan günümüz hukukçularından Tal'at Güneymî ise değişik bir sınıflama yaparak, devleti oluşturan kurucu sosyal unsuru yani halkı ehli kitab olmayan devletlerle ilişkilerin kuvvet ve savaş esasına dayandığı⁵⁷ görüşünü ileri sürmüştür.

52 Âlû İmrân 3/118

53 Mümtetine 60/1

54 Krş: Zeydân, *Ahkâm-maku'z-zimmiyyîn ve'l-müste'menîn*, s. 10 vd.

55 Sebe' 34/28

56 Zeydân, "*eş-Şerî'atü'l-İslamiyye ve'l-kânûnû'd-devliyyü'l-âmm*"; Zeydan, agm., s. 61-63

57 Güneymî, *Kânûnû's-selâm fi'l-İslam*, s. 362

Klasik devir İslam hukukçularının cumhurunun⁵⁸, kendi zamanlarına hakim olan şartların da etkisiyle vardığı bu neticeyi müsteşrikler, İslam hukukunun uluslararası ilişkilerdeki değişmez yorumu olarak almış ve istismar etmişlerdir. Onlara göre İslam devletler hukukunun anahtar terimi olan *cihad*, dâru'l-İslamın dâru'l-harb aleyhine sürekli genişlemesini sağlayan, tüm dünya müslüman oluncaya veya İslam hakimiyetine boyun eğinceye kadar bunun devam etmesini temin eden bir kutsal savaş (*holy war*) anlamından başka bir şey ifade etmez.⁵⁹ Alman hukukçu Hans Kruse'nin şu yorumları bu anlayışı çok güzel bir biçimde yansıtmaktadır:

"...Siyern başlangıç noktası, ifadesini cihad gibi bir ana mefhumda bulan İslam dünyasıyla İslam olmayan dünya arazında dînî düşmanlık prensibi kadar bu iki alemin birbirinden ayrıldığı prensibidir. İslam hukukçularının milletlerarası hukuka taalluk eden nazariyelerine ve verdikleri bilgiye göre, İslam ülkesi dışında kalan her şey mubahtır. Herşeyden önce o, cihad yoluyla müslümanlar tarafından sadece zaptedilecek bir nesne olarak telakki edilmektedir....Cihad, İslam cemiyetiyle müslüman olmayanlar arasında daimî harp durumudur. Peygamber ümmeti arasında Allah tarafından emredildiği gibi sulh nizamı sağlanınca ve bir müslümanın kılıç çekmesi yasak edilinceye kadar bütün haric münasebetler harb esasına dayanır. Kafirlerle karşı harp faaleytlerine girişmek, onlara dînî bir vecibe olarak yüklenmiştir."⁶⁰

B. İlişkilerin esasının barış olduğu görüşü, bunu kabul edenler ve delilleri

Yukarıda sözkonusu ettiğimiz cumhurun görüşüne karşılık diğer bilginlerle, özellikle günümüz araştırmacıları, İslam devletiyle diğer devletlerin ilişkilerinin barış temeline istinat ettiği görüşünü seslendirmişlerdir. İslam Konferansı Teşkilatı'na bağlı *Mecma'u'l-fikhi'l-Islam* (İslam Fıkıh Akademisi)'nin isteği üzerine 1990-1992 yılları arasında İslamın uluslararası ilişkiler nazariyesi hakkında tebliğ ve araştırma sunan ilim adamlarının çoğunluğu da bu görüşü seslendirmiştir.⁶¹

58 Safi Louay M., İslam hukukunda savaş ve barış konusunu incelediği makalesinde, Talaat Ghunaim'in *The Muslim Conception of International Law and The Western Approach* (Netherland 1978) s. 159 ve Ibn Rushd'ün "*Chapter on Jihad in Bidayah al-Mujtahid wa Nihayah al-Muqtasid* (Belgium, Brill 1977) s.24 'e dayanarak ve yanlış bir şekilde genelleme yaparak klasik dönem İslam hukukçularının tümünün aynı kanaata sahip olduklarını söyler. "*The War and Peace*", AJISS., V/1 (1988), s. 30-31

59 Goldziher, *el-Akîde ve's-Şerî'a*, s. 27, 106, 125; Mc Donald, "*Dâru'l-harb*" md. DML., IX/78; Schacht, *İslam Hukukuna Giriş*, s. 139; Khadduri, *The War and Peace*, s. 45,52,144; Kruse, "*İslam Devletler Hukukunun Ortaya Çıkışı*", s. 57,79; Von Vloten, *Araştırmalar*, s. 13-14; Hitti, *İslam Tarihi*, I/207-208; kısmen insafli olmakla beraber Sourdél Dominique, *İslam*, s. 61

60 Kruse, agm., s.57,65

61 Mesela bkz: Ömer Muhammed Abduh, *el-Hukûku'd-devliyye fi'l-İslam*, s. 3; et-Temîmî Receb Büyüd, *el-Alâkâtü'd-devliyye fi'l-İslam*, s. 8; Hayyât Abdülaziz, *el-Mu'âhedâtel-Mu'ahadat ve'l-ittifâkât*, s. 4; Desûkî Muhammed, *Usûlü'l-alâkâtü'd-devliyye beyne'l-İslam ve'l-teşrî'âtü'l-vad'iyye*, s. 21-22; Said Muhammed Re'fet, *es-Silm ve'l-harb ve'l-alâkâtü'd-devliyye fi'l-İslam*, s. 67-73

Cumhurun kılıç ayeti sebebiyle mensuhluğuna hükmettiği barış temalı ayetlerle, yine Hz. Peygamber'in (s.a.s.) bazı söz ve fiillerini baz alan bu grup, savaş ayetlerini de zaruret ilkesiyle izah etmişlerdir. Buna göre milletlerarası münasebetlerin tanziminde asıl ve genel prensip barıştır; savaş ise arızî ve geçici bir durumdur.⁶² Buna da iki sebepten dolayı başvurulur: Haksızlığı ve zulmü gidermek, fitneyi yok edip İslam davetini güvence altına almak.⁶³

Savaşa izin veren ilk ayetlerden itibaren bu durum Kur'an tarafından tasrih edilmiştir:

"Kendileriyle savaşılanlara, zulme uğramış olmaları sebebiyle savaşa izin verildi. Şüphesiz Allah, onlara yardım etmeye kadirdir." "Onlar, 'Rabbimiz Allah'tır' demelerinden başka bir sebep yokken haksız yere yurtlarından çıkarıldılar. Eğer Allah'ın bazı insanları diğer bazıyla savunması olmasaydı, manastırlar, kiliseler, havralar ve içlerinde Allah'ın ismi çokça anılan mescidler yıkılır giderdi. Allah kendine yardım edene elbette yardım eder. Allah kuşkusuz kuvvetlidir, galiptir."⁶⁴ "Size karşı savaş açanlarla Allah yolunda savaşın! Aşırı gitmeyin! Çünkü Allah aşırıları sevmez."⁶⁵ "Fitne ortadan kalkıncaya ve din, yalnızca Allah'ın dini oluncaya kadar onlarla savaşın! Eğer vazgeçerlerse artık zalimlerden başkasına düşmünlük yoktur."⁶⁶

Binaenaleyh Mâlikî fakih İbn Cüzey'in (v. 741/1341) ifadesiyle, İslam ülkesinin etrafı güvenli bir biçimde korumaya alınmış ve sınırlar tahkim edilmişse savaş, farz olma niteliğini kaybeder ve nafil hükmünü alır.⁶⁷

Bazılarının kılıç ayeti olarak kabul ettiği Tevbe suresinin 36. ayeti de netice itibarıyla buna işaret eder:

"...Müşrikler nasıl sizinle topyekün savaşıyorlarsa siz de onlara karşı topyekün savaşın..."⁶⁸

62 Turnagil, *İslamiyet ve Milletler Hukuku*, s. 80; Hallâf, *es-Siyâsetü's-Şer'iyye*, s. 84; Mansur, age., s.298, 313; Ebu Zehra, age., s. 47; Şeltut Mahmud, *el-İslam Akide ve Şer'i'a*, s. 473; Hamidullah, *İslamda Devlet İdaresi*, s. 259; Zühaylî, *Âsârü'l-harb*, s. 654;; Daks, *el-Alâkâtü'd-devliyye fi'l-İslam*, s. 51-52; Zerka, *el-Medhalü'l-fıkhiyyü'l-Âmm*, 1/50; Özel, age., s. 40; Tabbâra, *Râhu'd-dîni'l-İslami*, s. 391; Osman Muhammed Re'fet, *el-Hukûk ve'l-vâcibât*, s. 189; Şelebî Ahmed, *el-Alâkâtü'd-devliyye fi'l-fikri'l-İslami*, s. 25-26; Sultan, age., s. 116;; Ömer Muhammed A., *el-Hukuku'd-devliyye fi'l-İslam*, s. 3,6; Güneymî, *Kânûnû's-selâm fi'l-İslam*, s. 103; Ebu Leyl, *Üsûsü'l-alâkâti'd-devliyye fi'l-İslam*, s. 252 vd.; el-Hüseynî Şehhâte, *el-Alâkâtü'd-devliyye*, s. 46-47

63 Hallâf, age., s. 80

64 Hac 22/39-40

65 Bakara 2/190

66 Bakara 2/193

67 İbn Cüzey, *el-Kavânînu'l-fıkhiyye*, s. 97

إذا حميت اطراف البلاد وسدت الثغور سقط فرض الجهاد وبقي ثألة

68 Tevbe 9/36

Ayette görüldüğü gibi topyekün savaşılacak olanlar, müminlere karşı topyekün savaş açanlar olarak belirlenmiştir. Şu halde savaşmayanlarla savaşılmaz.⁶⁹ Aynı ayeti ele alan hanefî hukuk alimi Kemalüddin İbnü'l-Hümmam (v. 861/1457) şu mütalaada bulunur: "Bu ayet, bize emredilen savaşın, onların sebep olduğu ve açtığı savaşın karşılığı olduğunu ifade etmektedir. Keza *"Fitne kalmayınca kadar onlarla savaşın!"* ayeti de böyledir. Bu demektir ki, onlardan müslümanları dinlerinden çevirmeye, onda fitneye düşürmeye yönelik bir zorlama, öldürme ve şiddet kullanma gibi fiiller sadır olmayınca kadar savaşın."⁷⁰

Abdullah b. Ömer (v. 73/692), İbn Şübrüme (v. 144/761), Muktil b. Süleyman (v. 150/767), At b. Ebî Rabâh (v. 114/732), Amr b. Dînâr (v. 126/743) ve Süfyân es-Sevri (v. 161/778) gibi ilk imamlarla Hattâbî (v. 388/998) gibi bazı klasik dönem hadis şarihlerinin de savaşın farz değil tatavvu hükmünü taşıdığı ve dolayısıyla harbin savunmaya yönelik olduğu şeklinde kanaat taşıdıkları nakledilmiştir.⁷¹

Diğer taraftan savaş, insanları öldürmeyi, binaları yakıp yıkmayı beraberinde getirdiği için İslam düşüncesine göre bizatihi (başlıbaşına) güzel bir şey değildir. Barış içinde yaşamak mümkün olduğu müddetçe savaş tercih edilmez. Savaş, hedef değil vesiledir.⁷² Müslümanları ve İslam tebliğini tecavüzden korumak maksadıyla meşru kılındığından, insanların diğer hakları yanında özellikle inanç hürriyetini koruması yönüyle hasen (güzel) vasfını kazanmıştır. Bu yüzden ki *"Cihad, bizatihi hasen değil, aksine liğayrihi hasen bir vecibedir"* denmiştir.⁷³

Üstelik meşru bir savaşta kadınların, çocukların, ihtiyarların, din adamlarının, kötürüm ve körlerin, savaşa katılmayıp kendi işleriyle uğraşan işçi, çiftçi ve tüccarların öldürülmemesi hükmü de⁷⁴ savaşın esas sebebinin küfür değil düşmanlık olduğunu göstermektedir.⁷⁵

Bu düşüncede olanlara göre, önceki bahiste zikredilen savaşî âmir ayetler mutlakur ve esasen meşru sebeplere dayanarak ilan edilmiş bir savaş sırasındaki durumlarla ilgilidir. Bu

69 Ebu Leyl, age., s. 257

70 İbnü'l-Hümmam, age., V/437

71 Ebu Zehra, age., s. 52; Ermenâzî, *eş-Şer'u'd-devlî*, s. 74; Ebu İyd, *el-Alâkâtü'l-hâriciyye*, s. 280; Sâbü'nî M. Ali, *Ravâi'u'l-beyân tefsir âyâtü'l-ahkâm*, I/233; Şelebî S.A., *"et-Tevcihü'l-İslamî li'l-kânûni'd-devlî"*, s. 209 (dn: 24. dipnot); Ebu Süleyman, *İslamın Uluslararası İlişkiler Kuramı*, s. 24, 37; Zühaylî, age., s. 86-87

72 İbn Abdisselam, *Kavâidü'l-ahkâm*, s. 44) الجهاد ليس بشريف في نفسه ولما وجب وجوب الوسائل
Dihlevî, *Huccetullâhi'l-bâliga*, I/29

73 Kâsânî, age., VII/100; Ermenâzî, age., s. 75; Bilmen, age., III/380; Şibey, *"Cihad"* md., I.A., III/169; Turnagil, age., s. 148; Zühaylî, age., s. 145; Özel, age., s. 48; Daks, age., s. 628

74 Yahya b. Adem, *el-Harâc*, s. 49-50; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 51; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, I/311; Halebî, *Mülteka'l-ebhur*, I/358; Ahmed Brigadier Gulzar, *"Concept of War in Islam"*, International Islamic Conference, I, (1970), s. 49

75 Hallâf, *es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye*, s. 81

mealdeki ayetler, harp halinin devam etmekte olduğuna, müminler için emniyetin sağlandığına ve savaşa yol açan unsurların tamamen ortadan kaldırıldığına emin oluncaya kadar savaşın sürdürülmesine işaret etmektedir.⁷⁶ Bir diğer ifadeyle kıtal ayetleri nihai değerlendirmede şu iki hedefi temine matuftur:

- a) haksızlığı ve geniş anlamıyla zulmü gidermek,
- b) fitneye son vererek İslam davetini güvence altına almak.⁷⁷

"Ey inananlar! İnkarcılardan size yakın olanlarla savaşın!"⁷⁸

ayeti ise sadece bir askerî taktiği belirlemektedir ki, tecavüze uğradıkları zaman önce kendilerine yakın tehlikeyi bertaraf etmeyi önermektedir.⁷⁹

"Haram aylar çıkınca müşrikleri nerede bulursanız öldürün! Onları yakalayın, hapsedin ve her gözetleme yerinde oturup onları bekleyin!..."⁸⁰

ayetine gelince, bu ayetteki emir kipleri vücut değil ibaha ifade eder. Çünkü usul-i fıkıh kurallarından birine göre "emir başka bir hükme delalet edecek bir karine olmadıkça vücut ifade eder."⁸¹ Mezkur ayet-i kerimeden de şu iki karineden dolayı vücut değil, ibaha hükmü çıkarılmaktadır:

- a) Ayetin devamında *واحصروهم* buyuruluyor ki, bu esir almak demektir. Esirler de fidye vb. yollarla serbest bırakılabilir. Ayeti eğer vücuta hamledecek olursak esir almak caiz olmazdı, o zaman da Allah'ın kelimasında çelişki varmış gibi olurdu.
- b) "Eğer ortak koşanlardan birisi eman dileyip yanına gelmek isterse, onu yanına al ki, Allah'ın sözünü işitsin. Sonra onu güven içinde bulunacağı bir yere ulaştır..."⁸² mealindeki eman ayeti de ilk ayette kastedilenin ibaha olduğunu ortaya koymaktadır.⁸³

Sonra kılıç ayeti, öncesine ve delaletine bakılırsa görülecektir ki, anlaşmayı bozan müşrikler hakkındadır. Bu ayetin hükmünü bütün gayri müslimlere teşmil etmek bu siyaksibak ve delaletle uyumsuz. Onlarla topluca savaşmayı âmir ayet ise müminleri, müşriklere

76 Mansur, *eş-Şerî'atü'l-İslamiyye ve'l-kânûnû'd-devliyyü'l-âmm*, s. 265; Özel, age., s. 47; Hayyât, *el-Mu'âhedât ve'l-ittifâkât*, s. 596,7; Zühaylî, *el-Alâkâtü'd-devliyye*, s. 96; Safi, *War and Peace in Islam*, s. 33-34; Nevâvî, age., s. 107; Şelebî S., *et-Tevcihü'l-İslamî li'l-kânûnî'd-devlî*, s. 218

77 Sultan, *Ahkâmü'l-kânûnî'd-devlî fi's-Şerî'ati'l-İslamiyye*, s. 113

78 Tevbe 9/123

79 Mansur, age., s. 265; Daks, *el-Alâkâtü'd-devliyye* age., s. 638

80 Tevbe 9/5; Benzer mealde bir başka ayet çin bkz: Bakara 2/191

81 el-Basrî Ebu'l-Hüseyn, *el-Mu'temed*, 1/50 vd.; Serahsî, *Usul*, 1/14 vd.; İbn Hazm, *el-İhkâm fî Usûli'l-ahkâm*, 1/275 vd.; Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, 1/367 vd.; İbn Kudâme, *Ravdatü'n-nâdir*, s. 98-99

82 Tevbe 9/6

83 Mevlevî Faysal, *el-Üsûsü's-Şer'iyye li'l-alâkât beyne'l-müslimîn ve gayri'l-müslimîn*, s. 38-39

karşı bir hedefe doğru kuvvetlerini birleştirmeye yani tek cephe olmaya davet etmektedir.⁸⁴ Zira aynı surenin 122. ayeti toplumun bütün fertlerinin topluca savaşa katılmamasını, geride bir alimler grubunun kalmasını emretmektedir.⁸⁵

Belli mükellefiyetleri yerine getirmedikleri takdirde Ehli kitab ile savaşmayı emreden cizye ayetine gelince; "*Kendilerine kitab verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah'ın ve Rasulünün haram kıldığını haram saymayan ve hak dinini din olarak kabul etmeyen kimselerle, küçülerek elleriyle cizye verecekleri zamana kadar savaşın!*"⁸⁶ anlamındaki bu ayet, Tebük Savaşı öncesinde yaşanan tarihî ve hissî ortamla ilgili olup, müslümanları Rumlarla yapılacak savaşa teşvik amacı gütmektedir.⁸⁷ Bir başka yorumla cizye ayetinde zikredilen savaş, vacibliği değil meşruluğu göstermektedir.⁸⁸

İlişkilerin esasını savaşa bağlayanların delil olarak ileri sürdükleri "...*Fitne kalmayuncaya kadar onlarla savaşın!*..."⁸⁹ ayetinde anılan ve savaşın sebebi kendisine bağlanan "fitne", şirk ve inkar değil, müslümanların baskı altında tutulması ve irtidada zorlanmasıdır. "Fitne"nin bu anlama geldiğini Kur'an'ın başka ayetleri göstermektedir. Şöyle ki, "*Sonra Rabbin sunların, şu işkenceye uğratıldıktan sonra göç eden, sonra savaşan ve sabredenlerin yanındadır...*"⁹⁰ "*İnanmış erkek ve kadınlara işkence edip sonra tevbe etmeyenler, işte onlar için cehennem azabı vardır...*"⁹¹ Öyleyse normal hal, küfür oldukça savaşın olacağı değil, dînî baskı ve işkence olmadıkça barışın esas olacağıdır.⁹²

Aynı amaçla sevkediilen "*Ey Peygamber! kafir ve münafıklarla cihad et, onlara sert davran!*..."⁹³ ayeti ise askerî cihadı değil korkutma ve caydırma cihadını vurgulamaktadır. Aksi halde Hz. Peygamber, münafıklarla hiç duraksamaksızın harbeder ve onların kökünü kazırdı. Halbuki o, hiç de böyle davranmamıştır.⁹⁴

Kısaca ifade etmek gerekirse, savaş ayetleri, müşriklerin ya anlaşmayı bozdukları veya din aleyhine fitne çıkardıkları yani din hürriyetine engel olup müslümanlara saldırdıkları takdirde değerlendirilecektir.⁹⁵ Fakat eski fukaha, zamanlarının galibiyetlerle dolu

84 Ebu Zehra, age., s. 90; Hasen M. Ali, *el-Alâkâtü'd-devliyye fi'l-Kur'ani'l-Kerim ve's-Sünne*, s. 102; Güneymî, *Kânûnü's-selâm fi'l-Islam*, s. 49; Daks, age., s. 18-20; Ebu Leyl, age., s. 253

85 Güneymî, age., s. 49

86 Tevbe 9/29

87 Daks, age., s. 265, 290

88 Mevlevî, age., s. 40

89 Bakara 2/193; Enfâl 8/39

90 Nahl 16/110 ثم ان ربك للذين هاجروا من بعد ما فتنوا ثم جاهدوا وصيروا

91 Burûc 85/10 ان الذين فتنوا المؤمنين والمؤمنات ثم لم يتوبوا فلهم عذاب جهنم

92 Ebu Leyl, age., s. 252

93 Tevbe 9/73

94 Güneymî, age., s. 50-51

95 Saka Şevki, "*Kur'an'a Göre İnanc Hürriyeti*", Diyanet İlmî Dergi, XXVIII/ (1992), s. 130

ortamından etkilenerек bütün bu ayetleri fiilî ve hücumla dayalı savaş anlamında yorumlamışlardır.⁹⁶ Oysa ayetleri bütün olarak değerlendirmekten kaynaklanan böyle bir anlayışın Kur'anî bir temeli yoktur.⁹⁷

Üstelik Yüce Allah şöyle buyurur:

"Allah. sizinle din uğrunda savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlara iyilik yapmanızı ve adil davranmanızı yasaklamaz..⁹⁸ "...Ancak kendileriyle aranızda anlaşma bulunan bir topluma sığınanlar; ne sizinle ne de kendi toplumlarıyla savaşmaktan yürekleri sıkılarak size gelenler müstesna. Allah dileseydi onları başınıza bela ederdi de sizinle savaşırldı. Artık onlar sizi bırakıp bir tarafa çekilir de sizinle savaşmazlar ve barış içinde yaşamak isterlerse, Allah size onlara saldırmak için bir yol vermemiştir."⁹⁹ "Ey iman edenler! Hep birden barışa girin. Sakın şeytanın peşinden gitmeyin!"¹⁰⁰ "Eğer onlar barışa yanaşırlarsa sen de ona yanaş ve Allah'a tevekkül et !"101

Şa'rânî (v. 973/1565) bu son ayeti ele alarak "barış savaşa tercih edilmiştir" yorumunu yapar.¹⁰²

Bütün bunların yanında Allah Rasulü'nün (s.a.s.) şu söz ve fiilleri de bu noktayı teyid eder mahiyettedir:

"Düşmanla karşılaşmayı temenni etmeyin; Allah'tan afiyet dileyin! Fakat onlarla karşılaştığınız zaman da sabredin ve bilin ki, Cennet kılıçların gölgesi altındadır."¹⁰³ "Muhakkak ki, Allah beni bütün insanlığa bir rahmet olarak göndermiştir. Siz de tebliğ görevini benim adıma yerine getirin ki Allah da size merhamet etsin."¹⁰⁴ "Müjdeleyin nefret ettirmeyin; kolaylaştırın zorlaştırmayın!"¹⁰⁵

H.z. Peygamber (s.a.s.) Bedir Savaşı öncesinde H.z. Ömer'i (r.a.) müşriklere göndererek sulh teklifinde bulunmuş, fakat Mekkeli müşrikler bunu kabul etmemiştir.¹⁰⁶ Yine H.z. Peygamber (s.a.s.), müşriklerin umre izni vermemesi ve Halid b. Velid (v. 21/642) ile İkrime b. Ebi Cehil (v. 13/634) komutasında büyük bir ordu hazırlaması üzerine şöyle buyurmuştu: "Yazık şu Kureyşe ki, savaş kendilerini yiyip bitirdi. Benimle diğer arapların

96 Zehra, age., s. 78-79; Mansur, age., s. 239; Zühaylî, *Âsâru'l-harb*, s. 130-131; Nevâvî, age., s. 108; Şelebî S., "agm", s. 223; Sultan, age., s. 158; Ebu Süleyman, age., s. 42-43; Safi, "agm", s. 38, 52

97 Arnold S. T., *The Preaching of Islam*, s. 352 'den naklen Güneymî, age., s. 49

98 Mümttehine 60/8

99 Nisâ 4/90

100 Bakara 2/208

101 Enfâl 8/61

102 Şa'rânî, *el-Mizânü'l-kubrâ*, II/176

103 Buhârî, "Cihad", 112; Müslim, "Cihad", 20; Ebu Dâvûd, "Cihad", 89; Tirmizî, "De'avât", 84; İbn Mace, "Du'a", 5; Ahmed b. Hanbel Müsned, age., I/4, 11

104 Kettânî, *et-Terâtibü'l-idâriyye*, I/266

105 Buhârî, "Cihad", 164; "Megâzî", 60; Müslim, "Cihad", 71; Ebu Dâvûd, "Edeb", 17

106 Belâzürî, *Ensâb*, I/292'den naklen Kapar M.Ali, H.z. Muhammed'in Müşriklerle Münasebeti, s. 161

arasına girmese ne olur sanki? Şayet onlar bana üstün gelirse, zaten istedikleri bu. Ama Allah beni onlara galip getirirse hep birlikte İslam girerler. Güçlü olsalar bile daha nereye kadar böyle savaşıp duracaklar."¹⁰⁷

Bunlar yanında "Ben kıyamet öncesinde kılıçla gönderildim..."¹⁰⁸ hadisi, son Peygamberin risaletinde savaşın meşru olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca "Allah'tan başka ilah yoktur ve Muhammed O'nun elçisidir deyinceye kadar insanlarla savaşmakla emrolundum"¹⁰⁹ hadisindeki "insanlar" sözüyle, icma ile sabittir ki, Arap müşrikleri kastedilmiştir.¹¹⁰ Veya bir başka izahla, âmm hükmünde olan bu hadis, cizye ayeti ve silm ayetiyle¹¹¹ tahsis edilmiştir.¹¹²

Ebu Zehra'nın yorumuna göre, bir ülkenin dâru'l-harb sayılması için özellikle Ebu Hanîfe tarafından öne sürülen üç şartın gerçekleşmesi görüşü, aslında satır arasında ilişkilerin esasının da barış olduğunu göstermektedir.¹¹³ Çünkü müslümanların sahip olduğu emanın zevali ile açıkça/fiilen veya sınır komşuluğu sebebiyle tahminen düşmanlık ortaya çıkmadıkça bir ülke dâru'l-harb sayılmıyordu. Bir önceki bahiste görüşlerine değindiğimiz Mısırlı devletler hukukçusu Tal'at Güneymî bu noktada biraz farklı bir yaklaşımla, kurucu sosyal unsuru ehli kitab olan devletlerle ilişkilerin barış esasına dayandığını iddia etmiştir.¹¹⁴ Muhammed Hayr Heykel de *el-Cihad ve'l-kıtal fı's-siyaseti's-Şer'iyye* isimli hacimli tezinde konuyu detaylandırarak şu aşamalarda ele almıştır:

a) İslam daveti kendilerine ulaşmamış olan devletlerle ilişkilerin esası barıştır. Zira Allah Rasulü, kendisine tebliğ yapılmamış bir kimse ile savaşmayı yasaklamıştır.

b) Kendilerine İslam anlatılmış olduğu halde bunu reddedenlerle ilişkilerin esası savaştır. Cizye ayeti diye de bilinen Tevbe Suresinin 29. ayeti bunu âmirdir.

c) Kendileriyle anlaşma imzalanmış ülkelerle ilişkilerin esası da barıştır. "...Fakat onlar dinde yardım isterlerse yardım etmeniz gerekir. Yalnız aranızda anlaşma bulunan bir topluma karşı olmaz..." mealindeki Enfâl Suresinin 72. ayeti buna işaret etmektedir.

d) Arada bir anlaşma olduğu halde bunu çiğneyerek düşmanlık yapanlar ile olan ilişkiler de savaş esasına istinad eder."...Kim size saldırırsa, onun size saldırdığı kadar siz de

107 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, II/87; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, IV/165; a.mlf., *es-Sîratü'n-Nebeviyye*, III/313

108 Müsned Ahmed b. Hanbel, age., II/50, 96 بعثت بين يدي الساعة بالسيف

109 Buhârî, "İman", 17; "Salât", 28; Müslim, "İman", 32; Ebu Dâvûd, "Cihad", 95

110 Hamidullah, age., s. 77; Osman Fethî, *el-Fikru'l-kânûnî el-İslamî*, s. 261; Zühaylî, *Âsârü'l-harb*, s. 120-121; Ebu Süleyman, age., s. 60; Erdoğan M., *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, s. 50; Nevâvî, *el-Alâkâtü'd-devliyye ve'n-nuzumu'l-kadâiyye*, s. 105; Mansur, *eş-Şer'i'atü'l-İslamiyye ve'l-kânûnû'd-devliyyü'l-âmm*, s. 266; Mevlevî, *el-Üsûsü's-Şer'iyye li'l-alâkât beyne'l-müslimîn ve gayri'l-müslimîn*, s. 49

111 Tevbe 9/27; Enfâl 8/61

112 Şelebî S., "et-Tevcihü'l-İslamî li'l-kânûnî'd-devlî", s. 218

113 Ebu Zehra, age., s. 54

114 Güneymî, age., s. 361-362

ona saldırın..."¹¹⁵ emrini veren ayet ile Hz.Peygamber'in Hudeybiye Barış Anlaşmasını ihlal eden Mekke müşriklerine karşı tekrar savaş halini alması bunu göstermektedir.¹¹⁶

Netice itibariyle denebilir ki, bu görüşte olanlara göre savaş, İslama ve müslümanlara yönelen tecavüzlere karşı koymak için zaruret addedilerek meşru sayılmıştır. Zaruretlere de kendi miktarlarınca takdir olunacağına göre, zaruret sınırı aşılmaz. Dolayısıyla müslümanların diğer devletlerle ilişkilerinin savaş esasına dayandığını söylemek zaruret ilkesinin mantığına ters düşer.¹¹⁷

C. Değerlendirme

Her iki tarafın görüş ve delillerini kısaca söz konusu ettikten sonra¹¹⁸ burada bu görüş ve delilleri değerlendirip bir neticeye varmak istiyoruz.

Bir kere hemen ifade edelim ki biz, ne ilişkilerin temeli savaştır veya ne de barıştır görüşlerine katılıyoruz. Zira ilişkilerin temelini savaş kabul etmek, kendi üzerine rahmeti mecburi kılan Allah Te'ala'yı¹¹⁹ ve O'nun tüm evrene rahmet olarak gönderdiği bir Peygamberi ve mesajını¹²⁰ kendilerinden ürkülen unsurlar haline getirir. Bu ayrıca, Sünnetullah'ın gereği olarak yeryüzünde İslamdan başka değişik din ve inançlara gönül veren kimselerin daima bulunacağı gerçeğini¹²¹ de hesaba katmamak olur. Temeli baştan barış olarak kabul etmek ise şirke ve zulme müdahale etmemek, İslamın mesajını kitlelere ulaştırmak için her yolu denememek gibi bir netice doğurur. Oysa kendi kabuğunda pasif bir barış gönüllüsü tavrı yerine bu uğurda gerekirse savaşa bile hazır olmak gerekmektedir.

Diğer tarftan her iki anlayış da bugünün müslümanları için pek bir anlam ifade etmemektedir. Ahmed Ebu Süleyman'ın da dediği gibi esas sıcak ve sürekli savaş anlamında cihada bağlamak günümüzün fikrî, siyasî ve teknolojik yönlerden geri kalmış

115 Bakara 2/194

116 Heykel M., *el-Cihâd ve'l-kitâb fi's-siyâseti's-Şer'iyye*, 1/826-827

117 Rıza M. Reşid, *el-Vahyü'l-Muhammedî*, s. 271; Şeltût M., *el-İslam Akîde ve Şer'i'a*, s. 474; Ebu Zehra, age., s. 11, 47; Mansur, age., s. 313; Nevâvî, age., s. 56-57, 88; Sultan, *Ahkâmü'l-kânûni'd-devlî fi's-Şer'i'ati'l-İslamiyye*, s. 159, 160; Güneymî, age., s. 44; Afîfî M.S., *el-İslam ve'l-mu'âhedâtü'd-devliyye*, s. 55 Şelebî A., *el-Alâkâtü'd-devliyye*, s. 25; Şelebî S., "agm", s. 187, 233; Daks, age., s. 51; Berake A., *el-İslam ve'l-müsâvât*, s. 89; Zühaylî, age., s. 245; Özel, age., s. 41; Safi, "agm", s. 41-42; Muhammed Gazzâlî, Ahmed Ömer Haşim, Muhammed Seyyid Tantâvî ve Seyyid Rızk et-Tavîl gibi günümüzün önde gelen isimlerinin düşünceleri de bu yöndedir. Bkz: eş-Şinânî Ahmed, *"es-Selam fi'l-İslam keyfe nüazzizüh ve nahmih"*, el-Âlemu'l-İslamî, sy:1445 (1416/1996), s. 3

118 Ayrıca bkz: Bûtî S.Ramadan, *el-Cihâd keyfe nefhemuh ve keyfe nümârisüh*, s. 94-107; Hayyât, *"el-Mu'âhedât ve'l-itifâkât"*, s. 56-63

119 En'am 6/12, 54 كتب ريكم على نفسه الرحمة

120 Enbiyâa 21/107

121 Mâide 5/48; Hûd 11/118; Yûnus 10/99;

müslüman toplumların durumuyla örtüşmemektedir. Aynı şekilde, esasî barış, müsamaha ve savunmaya bağlayan yaklaşım ise siyasi, sosyal ve ekonomik özgürlük peşinde olan müslüman dünyasının psikolojik altyapı ve ideallerine ilgisiz kalmaktadır.¹²²

Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Sünneti kendi bütünlüğü içinde ele alınmaz, parça parça ayet ve hadislere tutunup bunlar diğerleriyle beraber düşünülmezse sağlıklı neticelere varmak mümkün olmaz. Nesh amelîyesinin çerçevesini alabildiğine genişletmek de bu olumsuz neticeye ulaşmayı kolaylaştırmaktadır. Görebildiğimiz kadarıyla her iki grup da nasların bir kısmına tutunup diğerlerini tevil ve nesh mantığıyla değerlendirmiştir.

Bize göre ilişkilerin temeli *davet* ve *tebliğ* esasıdır. Tek kelimeyle ifade edecek olursak, İslam devletinin uluslararası ilişkilerdeki temel tavrı geniş anlamda "*cihad*" kavramıyla özetlenebilir.

İslamın mesajı umum ve evrenselidir:

"Biz seni bütün insanlara ancak müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik; fakat insanların çoğu bunu bilmezler."¹²³ "De ki, ey insanlar! Gerçekten ben sizin hepinize göklerin ve yerin sahibi Allah'ın elçisiyim..."¹²⁴

Bir mesajın evrensel olması onun tebliğ ve neşrini gerektirir. Tebliğin metodu da yine Kur'an tarafından belirlenmiştir. Pek çok ayet-i kerime yanında şu ayet bu konuda en temel yaklaşımı göstermektedir: "*Sen Rabbinin yoluna hikmetle, güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et!*"¹²⁵ İşte bu noktadan sonra, İslam devletinin tabiatı icabı yapmakla yükümlü olduğu bu davet ve tebliğe karşı diğer devletlerin koyduğu tavrın keyfiyeti, ilişkilerin dostane veya hasmane bir üslupta devam etmesini belirleyecektir.

İslamın tebliğini gerçekleştirmek; bu mesajın insanlara ulaşmasını önleyen engelleri bertaraf etmek, din ve vicdan hürriyeti üzerindeki baskıları gidermek ve insanlığı bir takım hurafe ve dogmalardan arındırmakla olur.¹²⁶ Bu yüzden, tarihî bir vakıa olarak daha İslam dininin doğmaya başladığı andan itibaren, başta Hz. Peygamber (s.a.s.) olmak üzere İslam davetçilerinin önüne engeller çıkmış, bu engellerin aşılması için de belli bir merhaleden sonra savaş kaçınılmaz olmuştur.¹²⁷ Yoksa J. Schacht, I. Goldziher, Mc. Donald, A. Abel,

122 Ebu Süleyman, *İslamın Uluslararası İlişkiler Kuramı*, s. 103

123 Sebe' 34/28

124 A'râf 7/158

125 Nahl 16/125

126 Fazlur Rahman, *"İslam ve Siyasi Hareket"*, s. 201; Ebu İyd, *el-Alâkâtü'l-hâriciyye fî devleti'l-hılâfe*, s. 277; Ayyâd Cemal, *Nuzumu'l-harb fi'l-İslam*, s. 10

127 Savaş aşamasına nasıl geldiği, savaş ayetlerinin ne zaman indiği konusunda bkz: Şâfiî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, II/9-11; Cassâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I/319-328; İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I/101-110 302; İbn Teymiyye, *es-Siyâsetü's-Şer'iyye*, s. 59-60; a.mlf., *el-Mecmû'u fetâvâ*, X/229-232, 504; XV/174; XII/329-350; Süyûtî, *el-Hâvî li'l-fetâvî*, I/245-246; Heykel, age., I/371 vd.; Mevlevî, age., s., 27; İvad Bekr Zekî, *"el-Kutâl:Meşru'ıyyeten ve âdâben fi'l-İslam ve'l-*

H. Kruse, M. Khadduri, V. Vloten, M. Watt ve diğer bir çok müsteşrikin dediğinin¹²⁸ aksine gayri müslimlerle ilişkilerin temelini işin başında savaş hukuku teşkil etmemiştir.

Bir sosyal sistem, şiddet ve savaş ortamından ziyade rahmet ve barış vasatında vicdanlara nüfuz edebilir.

"O vakit Allah'tan bir rahmet ile onlara yumuşak davrandın. Şayet sen kaba yürekli ve katı kalpli olsaydın, hiç şüphesiz etraftan dağılır giderlerdi. Şu halde onları affet, bağışlanmaları için dua et!..."¹²⁹ "İyilik ve fenalık bir değildir. Sen fenalığı en güzel şekilde sav! Bir de bakarsın ki, seninle aranda düşmünlük bulunan kimse çok sıcak bir dost haline gelivermiş."¹³⁰

Her ne kadar M. Watt aykırı beyanlarda bulunuyorsa da¹³¹ Arnold'un ifadesiyle, Muhammed'in başkent Medine'de emrinin dışına çıkmayan büyük bir orduya sahip olduktan sonra müşrikleri dine davetten vazgeçtiğini ve İslamın esaslarını tebliğ görevini bir tarafa bıraktığını sanmak doğru değildir.¹³² Zaten hicretten sonra hazırlanan ve tarihe devlet teşkilatlanmasıyla ilgili ilk yazılı belge özelliği ile geçen Medine Sahifesi'nin 20. maddesinde, Hz. Peygamber'i yurdundan çıkardığı ve müslümanlara baştan beri düşmanlığını gösterdiği için sadece Mekke'li Kureyş ile savaş halinin bulunduğu tasrih edilmişti. Ayrıca 40. maddede de yapılacak bir barış anlaşmasına katılmaktan bahsedilmişti. Bu demektir ki, uluslararası ilişkilerde davete bağlı bir barış durumu hakimdir.

Bunun için Allah Rasulü (s.a.s.) Medine'de bir taraftan devlet teşkilatlanmasını tamamlarken diğer taraftan etraftaki kabilelerle tarafsızlık ve saldırmazlık anlaşmaları yapmak üzere harekete geçmiştir.¹³³ Fakat kısa bir süre sonra ilahî mesajın insanlık tarihi boyunca önüne çıkan engeller İslamın da önüne çıkmış hatta Muhammed Abdüh'un deyimiyle "hakk, tarihte hiç bir zaman görmediği nisbette batıldan düşmanlık görmüş"¹³⁴ ve bunların ortadan kaldırılması gerekmişti. Mekkelilerin, önce Medinelî müslüman Ensara yazdıkları ve başta İslam Peygamberi olmak üzere Mekke'li müslümanları korumamaları, aksi halde saldırıya geçecekleri tehdidini savuran mektupları ile Ensardan aldıkları olumsuz cevap üzerine Abdullah b. Übey ve yandaşlarına yazdıkları şu mektubu burada

yehûdiyye ve'n-nasrâniyye", Havliyyetü külliyyeti's-Şeri'a ve'd-dirâsâtî'l-İslamiyye (Katar), sy: 9 (1412/1991), s. 247-256

128 "The dar al-Islam was always in theory at war with the dar al-harb". Khadduri, age., s. 53, 64, 202; Schacht, age., s. 139; Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 18,19; Kruse, agm., s. 57; Mc. Donald, "Daru'l-harb" md., DMI., IX/78; V. Vloten, age., s. 13, 16; Watt, age., s. 15

129 Âlû İmrân 3/159

130 Fussilet 41/34

131 Watt, *Muhammad The Prophet and The Statesman*, s. 105

132 Arnold, *ed-Da'Ve ile'l-Islam*, s. 54'ten naklen Salih S., age., s. 388

133 İbn Hişâm, *es-es-Sîratü'n-Nebeviyye*, I- II/591 vd.241, 249; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, II/8 vd.; Hamidullah, *Mecmû'atü'l-vel-Vesâik*, No: 140-145; 159-162; Sönmez Abidin, *Rasulullah'ın Diplomatik Münasebetleri*, s. 257 vd.; Terzi Mustafa Z., *Hz. Peygamber ve Hulefai Raşidin Döneminde Askerî Teşkilat*, s. 13; Kapar, age., s. 208; Polat Selahaddin, *"Hz. Peygamber'in Diplomatik Taktikleri"*, EÜİFD., sy: 5 (1988), s. 118;

134 Abdüh M., *Tevhid Risalesi*, s. 213

hatırlamalıyız: "Hemşehrimize bir sığınma hakkı tanımış durumdasınız. Vallahi, şayet onunla çatışmazsanız veya onu ülkenizden çıkarıp atmazsanız savaşılan erkeklerinizi öldürmek, kadınlarınızı da kendimize almak üzere topyekün üzerinize yürüyeceğiz!"¹³⁵

Hz. Peygamber'in Hudeybiye'de iken buyurduğu şu ifadeler ne kadar manidardır:

"Yazık şu Kureyşe ki kendilerini savaş yiyip bitirdi. Benimle diğer Arapların arasına girmese ne olur sanki? Eğer bana üstün gelirlerse zaten istedikleri bu; ama eğer Allah beni onlara üstün getirirse hepsi birlikte İslama boyun eğlerler. Güçlü olsalar bile daha nereye kadar böyle savaşıp duracaklar?"¹³⁶

Açıktır anlaşılmaktadır ki, İslam davetinin insanlara ulaşmasının önünde herhangi bir engel olmayınca, Hz. Peygamber'in "*Ben rahmet peygamberiyim, ben savaş peygamberiyim*"¹³⁷ hadisinin ilk kısmı, böyle engeller zuhur ettiğinde ise ikinci kısmı esas olacaktır. Şâfiî doktrini içinde önemli bir yeri olan Şirîbîn'nin (v. 977/1570) de ifade ettiği gibi, kafirlerle savaş esas maksat değildir. Öyle ki, savaş yapmaksızın tebliğ görevini yerine getirip delilleri serdederek hidayet yolunda netice alınmıyorsa bu, fiilî savaştan çok daha muteberdir.¹³⁸ İşte bundan dolayı, savaş hali zuhur etse bile, fiilen sıcak çatışmaya girmeden önce karşı tarafa iki seçenek sunulur neticenin savaşa varmaması istenir: 1) Müslüman olmak, 2) Kendi dinlerinde kalıp selamet içinde yaşamak için cizye vermek suretiyle İslamın hükümrânlığını tanımak.¹³⁹ Bu seçenekleri sunmadan doğrudan savaş ilan edilir ve savaşılırsa günahkar olunur.¹⁴⁰

Kur'an-ı Kerim'in zahiri itibariyle "Ya İslam, ya ölüm, ya da İslam ülkesini terketme!" manasına gelebilecek ayetleri bu bütün içinde düşünüldüğünde, dine davet ve tebliğin engellenmesi neticesinde gündeme gelecektir. Zaten İslam hukukunda benimsenen bir genel ilke gereği, insanoğlunun kanını akıtmak aslen yasaktır.¹⁴¹ Ebu Ubeyd'in kanaatine göre bu mealdeki ayetlerin bir kısmı, dönemin Arap müşriklerine özeldir; dolayısıyla onlardan cizye bile alınmaz.¹⁴²

Burada şuna da bu vesileyle kısaca işaret edelim ki, günümüz siyaset ve hukuk literatüründe devlete tanınan fonksiyonlar olarak *teşri'* (yasama), *icrâ* (yürütme) ve *kazâ*

135 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I/218; (Ebu Dâvûd, 19/23)

136 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, II/87; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâyeel-Bidâye ve'n-nihâye*, IV/165; a.mlf., *es-Sîratü'n-Nebeviyye*, III/313. Benzer bazı ifadeler için bkz: Ebu Yûsuf, age., s. 227, (terc.T.T., s. 313-314)

137 Mealten bkz: Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV/395, 404, 407; V/405

138 Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, IV/410

139 Buhârî, "*Cihad*", 102; "*Meğâzî*". 38; Müslim, "*Siyer*", 2,12; Ebu Dâvûd, "*Cihad*", 82

140 Kuhistânî, *Câmi'u'r-rumûz*, IV/557

141 Mavsılî, *el-ihitiyar*, V/28 *ان الاصل في الدماء الحرمه*; İbn Receb, *el-Kavaid*, s. 338

142 Ebu Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 34 (no: 75).⁴³ Ebu Ubeyd'in el-Hasen kanalıyla rivayet ettiği şu haber de kendisini desteklemektedir: "*Rasulullah (s.a.s.) Araplarla müslüman olmak üzere, ehl-i kitaba da cizye vermeyi kabul edinceye kadar savaşılmamasını emretti*" s. 30 (no: 62)

(yargı) işlevlerini görmekteyiz. İslam hukukunda ise özellikle uluslararası ilişkiler söz konusu olduğunda bunlardan başka bir dördüncü fonksiyonun varlığı görülmektedir: **Dini tebliğ fonksiyonu.** "Onlar ki, kendilerine yeryüzünde iktidar verdiğimiz takdirde namazı kularlar, zekatı verirler, iyiliği emrederler ve kötülükten vazgeçirmeye çalışırlar. Bütün işlerin sonu Allah'a aittir."¹⁴³ Bu dördüncü işlev, İslam iktidarlarının asla vazgeçemeyeceği bir devlet görevidir ve onsuz devlet dünyevî (seküler) kalmaya mahkum sayılmaktadır. İslam ise bunu reddeder.¹⁴⁴

Hicretin 9. senesinde nazil olan ve **اية السيف** diye bilinen Tevbe Suresi'nin¹⁴⁵ beşinci ayetinin¹⁴⁶ muhatabı Arap müşrikleridir. Aynı şekilde "*İnsanlarla 'la ilahe illallah' deyinceye kadar savaşmakla emrolundum*" hadisinin muhatabı da, ulemanın icmasıyla Arap putperestleridir.¹⁴⁷ Bize öyle geliyor ki, burada kastedilen Arap müşrikleri de bütün Arap müşrikleri değil, İslam tebliğinin önünde başından beri hasmane tavırlarıyla engel olan civar Arap müşrikleridir. Zira bütçe ve malî hukuktan bahseden ilk kaynaklarda kendilerinden cizye alınan Arap müşriklerinin varlığından söz edilmektedir.¹⁴⁸ Ebu Ya'lâ "Araplar da kendilerinden cizye alma konusunda diğerleri gibidir"¹⁴⁹ diyerek tüm Arapların aynı statüde olmadığına işaret etmektedir.

Mezkur ayet ve hadisdeki genel ifade tarzı eğer bütün gayri müslimleri kapsasaydı cizye hukuku bahis mevzuu olmaz ve Tevbe Suresinin 29. cizye ayeti de uygulama alanı bulamazdı. Oysa İmam Şâfiî dışında ilk dönem İslam hukukçuları, Abdurrahman b. Avf'ın

143 Hac 22/41; Ayrıca Âlû İmrân 3/110

144 Klasik kaynaklar bu devlet fonksiyonlarını "*Hilafet*" mefhumu içinde değerlendirmişler. Bkz: Mâverdi, *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, s. 12-13; Ebu Ya'lâ, *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, s. 11-12; Atar Fahrettin, *İslam Adliye Teşkilatı*, s. 9-25; Mevdûdî, *el-Hilâfe ve'l-mülk*, s. 35; Atar Fahrettin, *İslam Adliye Teşkilatı*, s. 9-25 Rayyis M.Z., *en-Nazariyyâtü's-siyâsiyyetü'l-İslamiyye*, s. 313-317. Bu dördüncü fonksiyonun, yürütme kapsamında değerlendirilmesi de mümkün görülebilir. Fakat tarih tecrübe ve özellikle günümüzdeki uygulamalar bakımından ayrıca vurgulanması daha uygundur.

145 Bazı yazarlarca, İslamın uluslararası ilişkiler nazariyesine son şeklini veren sure olarak nitelendirilen Tevbe Suresi'ni tarihi, hukuki ve tefsiri açıdan müstakil olarak değerlendiren şu etüde bu vesileyle tekrar işaret etmek isteriz: ed-Daks Kamil Selame, *el-Alâkâtü'd-devliyye fi'l-İslam ala dav'i'l-icazi'l-beyani fi surati'l-Tevbe*, Cidde 1396/1976 (Daru's-şuruk, 2. yayım)

146 Bazı müfessirler kılıç ayeti olarak aynı surenin 29. ayetini anmışlardır. Fakat en sahih görüşe göre kılıç ayeti 5. ayettir. Bkz: Zeyd Mustafa, *en-Nesh fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, II/504

147 Arap müşriklerine karşı takınılan bu özel tavır ve sebepleri için bkz: Ebu Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 30 vd.43; Yahya b. Adem, *el-Harâc*, s. 28-29; Şâfiî, *er-Risale*, s. 430; Taberî, *İhtilâfu'l-fukahâ*, s. 200; Ebu Ya'lâ, age., s. 195-196; Aynî, *Umdetü'l-kari*, I/64; Hüseyin b. Ahmed, *er-Ravdu'n-nadir*, IV/316; Schacht, age., s. 139; Hallâf, *es-Siyâsetü's-Şer'iyye*, s. 86; Ayyad, *Nuzumü'l-harb fi'l-İslam*, s. 24; Zühaylî, age., s. 121; Ebu Süleyman, *İslamın Uluslararası İlişkiler Kuramı*, s. 60; Özel, age., s. 56; Erdoğan, *İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, s. 50; Sönmez, age., s. 189; Daks, age., s. 18-20, 27. 152-178; Mevlevî, age., s. 39,49; Ayrıca Bakara 2/191. ayetin muhtelif tefsirlerden izahına bakınız.

148 Mesela Yahya b. Adem, age., s. 29, 30

149 *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, s. 154 والعرب في اخذ الجزية منهم كغيرهم

(v. 32/652) mecusilerle ilgili olarak rivayet ettiği "*Onlara da ehli kitab muamelesi yapın*"¹⁵⁰ hadisine dayanarak mecusi, sâbiî, ateşperest, taşperest vs. gibi bütün müşrikleri (paganları) cizye ahkâmına dahil etmişlerdir.¹⁵¹ İmam Şâfiî ise, Allah'ın sadece ehli kitaptan cizye almayı emrettiğini, mecusilerin de ehli kitab olmaları sebebiyle bu kapsama alındığını öne sürerek, diğerlerinin İslam veya savaştan başka bir seçeneğinin bulunmadığını söylemiştir.¹⁵²

Cumhurun yaklaşımını benimseyerek şu yorum tarzının daha tutarlı olduğu söylenebilir: Müslüman olmadıkları takdirde bütün insanlarla savaşmayı öngören hadis, başta cizye ayeti olmak üzere bazı ayet-i kerimeler ve asr-ı saadet uygulamaları ile tahsis edilmiş durumdadır ve sadece Arap müşriklerine hastır.¹⁵³

Arap müşriklerine karşı takınılan bu tavrın tarihî gerekçeleri yanında insanî ve vicdanî sebepleri de vardı. Bunların başında hem müslümanları hem de Arapların insan haklarını korumak kaygısı geliyordu. Arap Yarımadasındaki vahşi bedevi kabilelerin müslümanlaştırılması, kabileler arasında düzenli ilişkiler kuracak bir havayı oluşturacaktı.¹⁵⁴ Gerçekten İslamın sağladığı bu değişim kısa sürede etkisini göstermiş, Arapları diğer müslümanlarla birlikte tarihin en büyük medeniyetlerinden birini inşa etmeye sevk etmiştir.

İlişkilerin esasını savaşa bağlayanlar, konuyla ilgili daha önceki ayetlerin kılıç ayetiyle neshedildiğini¹⁵⁵ iddia ederler. Halbuki bu ayetlerin her biri ve kılıç ayeti farklı durumlar içindir ve o durumlar zuhur ettiğinde ayetler de tatbik edilecektir.¹⁵⁶ Daha çok Ebu Davud'un (v. 275/888) es-Sünen'ine yaptığı Meâ'limü's-Sünen isimli şerhiyle tanıdığımız el-Hattâbî (v. 388/998)'nin yorumu da bizi zımnın teyid etmektedir. "*Türkler ve Habeşliler size ilişmediği sürece siz de onları kendi hallerine bırakın*"¹⁵⁷ hadisleriyle mutlak nitelikteki kıtal ayetlerini beraberce değerlendirmeye alan Hattâbî, bu hadislerin ayetleri takyid ettiğini söylemiştir.¹⁵⁸

150 سنوا بهم سنة اهل الكتاب Şâfiî, *el-Müsned*, II/130; Ebu Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 35 (no: 78)

151 Ebu Yûsuf, *el-Harâc*, s. 9, 139; Şâfiî, *er-Risale*, s. 430-431; Ebu Ubeyd, age., s. 35-39 (no: 78-92); Taberî, age., s. 200, 203; Mâverîdî, age., s. 183; Ebu Ya'lâ, age., s. 154; Hüseyin b. Ahmed, age., IV/316; Becker C.H., "*Cizye*", md. I.A., III/199-201; Erkal M., "*Cizye*" md., DİA., VIII/43; Ayrıca Hz. Peygamber'in mecusileri kastederek buyurduğu yukarıdaki hadisin izahlarına bakınız.

152 *el-Ümm* IV/97; Taberî, age., s. 203

153 Nevâvî, age., s. 105; Erdoğan, age., s. 51

154 Rıdâ Reşîd, *Tefsiru'l-menâr*, X/178-179'dan naklen Ebu Süleyman, *İslamın Uluslararası İlişkiler Kuramı*, s. 116

155 Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, IV/269; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, VIII/72-3; Süyûtî, *el-İtkan*, II/31; İzmirli İ. Hakkı, age., II/59-104; Ebu Zeyd, age., II/508

156 Hasen M. Ali, *el-Alâkâtü'd-devliyye fi'l-Kur'ani'l-Kerim ve's-Sünneti'n-Nebeviyye*, s. 123

157 Ebu Dâvûd, "*Melâhim*", 8, 11

158 Meâ'limü's-sünen'de ilgili hadisin izah edildiği yerde bulamadığımız bu izah için bkz. Hattâbî, *Azîmâbâdî*, *Avnu'l-Ma'bd*, XI/409-410 Me'âlimü's-Sünen, ??

İslamın askerî, siyasî ve iktisadî bakımlardan kuvvetli olduğu dönemlerde gelen ayetlerin böyle olmayan dönemlerde inen ayetlerin hükümlerini kaldırdığı, dolayısıyla onlardan tekrar istifade edilemeyeceği görüşünü benimsemek yerine, daha esnek bir yaklaşımla içinde yaşanılan ortam değerlendirilerek ve tebliğe karşı konulan tavırla müslümanların güç dengesi dikkate alınarak dînî siyasetin gereği ne ise o şekilde hareket etmek daha uygun olacaktır.¹⁵⁹ Müfessir Zemahşerî'nin (v. 538/1143) yerinde yorumuyla bu konuda en doğrusu, ne sürekli savaş ne de sürekli barışı kendisine politika olarak benimsemek yerine, İslamın ve müslümanların lehine hangi durum daha çok yarayacaksa onu iltizam etmektir.¹⁶⁰ İzmirli İsmail Hakkı (v. 1946)da "Ayet-i seyf nesh itmez belki insa (tehir) ider"¹⁶¹ diyerek aynı kanaatta olduğunu belirtmiştir. Müstakil eğilimleriyle de tanınan Hanbelî fakih İbn Teymiyye, ilişkilerin esasını uluslararası konjonktürün ve müslümanların iç durumunun yani geniş anlamıyla maslahatın belirleyeceğini şu cümle ile ortaya koyar: "Şer'i maslahat, bazen savaş, bazen barış anlaşması, bazen de anlaşma yapılmaksızın geri durma ve hazırlık yapma biçiminde tezahür eder."¹⁶²

Kaldı ki, Mekke dönemindeki af ve müsamaha temalı ayetlerin Medine dönemindeki sert ayetlerle nesh edildiği iddiasına karşı biz, Mekke döneminde inmiş bulunan sert ayetler olduğu gibi¹⁶³, Medine döneminde inen af ve müsamaha ayetlerinin¹⁶⁴ var olduğunu biliyoruz.

Kılıç ayetinin barış temelli ayetleri neshetmesi iddiası, İslam hukuk usulündeki nesh teorisile de uyuşmamaktadır. Çünkü bir nesh durumundan söz edebilmek için iki delil arasında çatışma olması (*te'rudu'l-edille*) ve bunları uzlaştırma imkanının bulunmaması (*te'azzuru'l-cem'*) şartları aranır¹⁶⁵ Halbuki bu ayetler farklı durumlarla ilgili olmaları dolayısıyla kolaylıkla "*cem ve telîf*" edilebilir.

Diğer taraftan, İslamın savaş anlayışını sadece saldırıya uğranıldığında bunu defetmeye matuf meşru müdafa harbi olarak kabul etmek¹⁶⁶ de İslamın mahiyet ve evrenselliği ile çelişmektedir. Çünkü önce de arzettığımız gibi, evrensel bir din olması sebebiyle insanlara

159 Erdoğan, age., s. 78; Ebu Süleyman, age., s. 87-88; Özel, age., s. 56; Albayrak Halis, *Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine*, s. 36-37; Mevlevî, age., s. 46-47;

160 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/13382

161 *İlm-i Hilâf*, II/104

162 İbn Teymiyye, *Mecmû' Fetâvâ*, XV/174; Krş: XIX/21, XX/99-103, XXIIIX/355, XXXIV/209

163 Mesela, A'râf 7/182-183; Müzzemmil 73/11-12; Müddessir 74/11, 15-17; Tarık 86/15-17; Alak, 96/15-18

164 Mesela, Bakara 2/109, 139; Nisâ 4/80; Mâide 5/92; Tevbe 9/129; Nûr 24/54

165 Şâfiî, *er-Risale*, s. 311 vd.; İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, I/475 vd.; Râzi, *el-Mahsûl*, I/525 vd.; Nasların yorumlanması ve ta'lilinde neshin rolü ile ilgili olarak şu özlü çalışmaya bakılabilir: Şelebi Mustafa, Ta'lilü'l-ahkam,

166 Abduh, *Tevhid Risalesi*, s. 221; Rıza Reşid, age., s. 271-275; Hamidullah, *Hız.Peygamber'in Savaşları*, s. 262; Mansur, age., s. 298 vd.; Ebu Zehra, age., s. 47; Özel, age., s. 45; Brigadier, "Concept of War in Islam", s. 49; Safi, "War and Peace in Islam", s. 41-42; Nevâvî, age., s. 108; Şehhâte, *el-Alâkâtü'd-devliyye fî'l-fikhi'l-İslami*, s. 122

ulaştırmak ve bunun için de engel olabilecek her şeyle mücadele etmek gerekecektir. Bu da zaman zaman hasmane ilişkileri gündeme getirecektir.

Sonuç

Bize öyle geliyor ki, nasıl ilk asırların muzaffer psikolojisi ve müslim - gayri müslim toplumlar arasında yıllar boyu süren siyasî ve askerî gerilim, ilişkilerin esasını savaş olarak belirlediyse, son asırların siyasî bölünmüşlüğü, iç kavgaların tırmanması ve ekonomik/teknolojik geri kalmışlık psikolojisi de pasif barış olarak belirlemiştir. Aslında bu belirlemenin tarihî süreci, Ortaçağ'da haclı seferleri ve Moğol istilasını ile bir anlamda başlamıştı. Bugün dünya devletlerinin Birleşmiş Milletler Sözleşmesi etrafında tek bir örgüte üye olmaları, dünyada savaşı sona erdirmeye, barışı hakim kılmaya esasına dayanan bu sözleşmeye bağlılıklarını deklare etmeleri, müslümanları, ilişkilerin esasını yeniden gözden geçirmeye sevk etmiştir.

Şu halde İslamın uluslararası ilişkiler nazariyesini tek bir şekle irca etmek doğru gözükmemektedir. Doğru olan, müslümanların ellerinden geldiğince İslam (esenlik ve barış) mesajını insanoğluna takdim gayreti içinde olması, bu takdimi engelleyenleri caydıracak bir askerî güce sahip ise onları bertaraf etmesi, değilse bu güce sahip olma vecibesini¹⁶⁷ bir an evvel yerine getirmeye çalışıp bu arada diplomasi kanallarını aktif bir biçimde işletmesidir. İşte bu durumda, kılıç ayetiyle neshedildiği söylenen diğer ayetlerle amel etmek zarur olacaktır.

Bizce uluslararası ilişkiler "*siyaset-i şer'iyye*" kavramı içinde değerlendirilmelidir. Bu şu demektir: Herhangi bir zamanda ve herhangi bir coğrafyada herhangi bir İslam idaresinin uluslararası ilişkileri ve dış işleri politikası, o zamanın, coğrafyanın ve idarenin içinde bulunduğu konjonktürel şartlarla yakından ilgilidir. Öyleyse İslamın ve müslümanların lehine bir politikanın belirlenmesi, idarecilerin insiyatifi dahilinde olmalıdır. Bunun için Hz. Peygamber (s.a.s.) ve uygulamalarına hukukî değer atfedilen Râşit Halifeler (r.ah.) dönemindeki uluslararası ilişkiler -açık naslara dayananlar hariç- geneli itibarıyla konunun değişmez ve ideal hükmü olarak değil şer'î siyasetin bir gereği olarak değerlendirilmelidir. Böylece müslümanların idarî sorumluluğunu omuzlarında taşıyanlara genişlik sağlamak ve genel hukukî çerçevenin içinde kalmak kaydıyla kendi uluslararası politikalarını belirleme imkanı vermek mümkün olacaktır.

Bütün bu değerlendirmelerin özünü yansıtmayı ve aynı zamanda Yusuf el-Karadâvî'nin nitelemesiyle Kur'an'ın, gayri müslimlerle ilişkileri belirlemedeki temel ilkesini vermesi¹⁶⁸ sebebiyle bu bölüme şu ayet-i kerimelerle bir son vermek istiyoruz:

167 Enfâl 8/60

168 Karadâvî, *Gayru'l-müslimin fi'l-mücteme'i'l-İslami*, s. 5

"Allah sizi, din hakkında sizinle savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayan kimselere iyilik etmekten, onlara adil davranmaktan menetmez. Çünkü Allah adil olanları sever. Allah sizi, ancak sizinle din hakkında savaşan, sizi yurtlarınızdan çıkaran ve çıkarılmanız için yardım eden kimselerle dost olmaktan meneder. Kim onlarla dost olursa işte zalimler onlardır."169

BİBLİYOGRAFYA

- Abduh, Muhammed, *Tevhid Risalesi*, trc. Hizmetli Sabri, Ankara 1986
- Abdürrezzâk, Ebu Bekr b. Hemmâm es-San'ânî (v.211/826), el-Musannef, nşr:el-A'zamî Habiburrahman, Beyrut 1390-1392/1970/1972, I-XI
- Affî, Muhammed Sâdık, *el-İslam ve'l-mu'âhedâtü'd-devliyye*, Kahire 1986
- Ahmed b. Hanbel (v. 241/855), el-Müsned, Bulâk 1313 baskısından ofset İstanbul 1401/1981, I-VI
- Ahmed b. Yahya el-Murtazâ (v.840/1437), *Şerhu'l-ezhâr*, Matba'atü'l-me'âhidi'l-ilmîyye (San'â) 1341, I-IV
- Albayrak, Halis, *Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine*, İstanbul 1992
- Âmidî, Seyfüddin Ebu'l-Hasen Ali b. Ebî Ali (v.631/1233), *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, Beyrut ts., Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, I-IV
- Atar, Fahrettin, *İslam Adliye Teşkilatı Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*, Ankara 1979
- Aynî, Ebu Muhammed Bedruddin Mahmud b. Ahmed (v.855/1451), *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye*, (nşr: Mevlevî Muhammed Ömer), Beyrut 1400-1401/1980-1981, I-X
_____, *Umdetü'l-kârî şerh Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut ts., Dâru'l-fîkr, I-XII
- Ayyâd, Cemaleddin, *Nuzumu'l-harb fî'l-İslam*, Kahire 1370
- Azîmâbâdî, Muhammed Eşref b. Emir es-Sıddîkî (v. 1905'ten sonra) - Ebu Tayyib Muhammed Şemsülhak (doğumu 1857), *Avnu'l-Ma'bûd şerh Sünen Ebî Dâvûd*, thk: Abdurrahman M. Osman, Kahire 1407/1987, I-XIV, Üçüncü yayım
- Bâbertî, Muhammed b. Muhammed Ekmelüddin (v. 786/1384), *el-İnâye fî şerhi'l-Hidâye* (İbnü'l-Hümâm, Fethu'l-Kadir ile birlikte), Mısır 1389/1970, I-X
- Bâcî, Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd el-Endelüsî (v.494/1100) *el-Müntekâ şerhu'l-Muvatta'i'l-İmam Mâlik*, Kahire 1332'den ofset Kahire ts. (Daru'l-fikri'l-Arabî), I-VII
- Basrî, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ali b. Tayyib (v. 436/1044), *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh*, Beyrut 1403/1983, I-II

Becker C.H., "Cizye", İ.A., III/199-201

Berake, Abdülmün'im Ahmed, *el-İslam ve'l-müsâvât beyne'l-müslimîn ve ğayri'l-müslimîn fî üsûri't-tarihi'l-İslamî ve fî'l-asri'l-hadîs*, İskenderiye 1990

Berki, Şakir, *Devletler Umumi Hukuku*, Ankara 1968

Bilmen, Ömer Nasuhi (v. 1971), *Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul 1976, I-VIII

Brockelmann, Carl (ö.1956), *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, trc: Çağatay Neşet, Ankara 1992

Brigadier, Ahmed Gulzar, "Concept of War in Islam", International Islamic Conference I February 1968, Ed: Khan M.A., Islamabad 1970, s.48-56

Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail (v. 256/869), *el-Câmi'u's-sahîh*, İstanbul 1315, I-VIII

Bûtî, Saîd Ramadân, *el-Cihad fî'l-İslam keyfe nefhemuh ve keyfe nümârisüh*, Dimeşk 1993

Cassâs, Ebu Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî (v. 370/980), *Ahkâmu'l-Kur'ân*, nşr: Muhammed es-Sâdık Kamhâvî, Beyrut 1405/1985, I-V

Daks, Kamil Selame, *el-Âlâkâtü'd-devliyye fî'l-İslam alâ dav'i'l-i'câzi'l-beyânî fî sûrati't-Tevbe*, Cidde 1396/1976, İkinci yayım

_____, *Âyâtü'l-Cihad fî'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Kuveyt 1392/1972

Dârakutnî, Ali b. Ömer (v. 385/995), *es-Sünen*, nşr: Yemânî Abdullah Haşim, Kahire 1386/1966, I-IV

Dârimî, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdîrrahman (v. 255/868), *es-Sünen*, nşr: el-Buğâ Mustafa Dîb, Beyrut 1412/1991, I-II

Desûkî, Muhammed b. Ahmed (v. 1230/1815) *Hâşiye al'â's-Şerhi'l-kebîr alâ muhtasari'l-İmâm Halîl*, yy., ty. (Dâru'l-fîkr)

Desûkî, Muhammed, "*Usûlü'l-alâkâtü'd-devliyye beyne'l-İslam ve't-teşrî'âtü'l-vad'iyye*", Mecelle Mecma'î'l-fıkhi'l-İslamî VII/4 (1412/1992), s.85-128

Dominique, Sourdel, *İslam*, trc: Dursun Davut, İstanbul 1992

Ebu Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî (v. 275/888), *es-Sünen*, nşr: ed-De'as İzzet Ubeyd-es-Seyyid Âdil, Hims 1388-1394/1969-1974, I-V

Ebu İyd, Arif Halil, *el-Alâkâtü'l-hâriciyye fî devleti'l-hılâfe*, Kuveyt 1404/1983

Ebu Leyl, Mahmud Ahmed Abdullah, *Üsûsü'l-alkti'd-devliyye fî'l-İslam*, yayımlanmamış doktora tezi, Câmî'atü'l-Ezher Külliyyetü'ş-Şerî'a ve'l-kânûn, Kahire 1398/1978

- Ebu Süleyman, A. Ahmet, *İslamın Uluslararası İlişkiler Kuramı*, trc: Kuru Fehmi, İstanbul 1985
- Ebu Ubeyd, Kasım b. Sellâm (v. 224/838), *el-Envâl*, nşr. Muhammed Halil Herrâs, Kahire 1401/1981, Üçüncü yayım
- Ebu Ya'lâ, Muhammed b. Huseyn el-Ferrâ (v. 458/1066), *el-Ahkmu's-sultâniyye*, nşr: el-Fikî Muhammed Hâmid, Beyrut 1403/1983
- Ebu Yûsuf, Ya'kub b. İbrahim (v.182/798), *Kitabu'l-harâc*, nşr: Kusay Muhibbuddin el-Hafîb, Kahire 1396, Beşinci yayım. Türkçe terc: Özek Ali, İstanbul 1970
- Ebu Zehra, Muhammed (v. 1974), *el-Alâkâtü'd-devliyye fi'l-İslam*, Kahire ts., (Dâru'l-fikri'l-Arabî)
- Ebu Zeyd, Mustafa, *en-Nesh fi'l-Kur'ani'l-Kerim: Dirâse teşrî'iyye tarihiyye nakdiyye*, Kahire 1383/1963, I-II
- Erdoğan, Mehmet, *İslam Hukukunda Ahkamın Değişmesi*, İstanbul 1990
- Erkal, Mehmet, "Cizye", DİA, VIII/42-45
- Ermenâzî, Necîb (v. 1387), *eş-Şer'u'd-devlî fi'l-İslam*, yy. 1349/1930 (Matba'a İbn Zeydûn)
- Fazlurrahman, "İslam ve Siyasî Hareket: Dinin Emrindeki Siyaset", trc: Maraş İbrahim, İslami Araştırmalar, VII/2, Ankara 1994, s. 193-201
- Gazzâlî, Ebu Hâmid Muhammed (v. 505/1111), *el-Müstasfâ fi ilmi'l-usûl*, Bulâk 1322
- Goldziher, Ignaz (ö. 1921), *el-Akide ve's-Şerî'a fi'l-İslam: Tarihu't-tatavvuri'l-akadî ve't-teşrî'î fi'd-diyâneti'l-İslamiyye*, trc: Musa M.Yusuf, Abdülkadir A.Hasen, Abdülhak Abdülazîz, Mısır 1378/1959
- Ğuneymî, Tal'at, *Kânûnî's-selâm fi'l-İslam*, İskenderiye 1989? (Münşetü'l-ma'ârif)
- Halebî, İbrahim b. Muhammed (v. 956/1594), *Mülteka'l-ebhur*, thk: Elbânî Süleyman Gâvecî, Beyrut 1409/1989
- Hallâf, Abdülvehhâb (v. 1956), *es-Siyâsetü's-Şer'iyye fi's-şuuni'd-düsturiyye ve'l-hariciyye ve'l-maliyye*, Kuveyt 1408/1988
- Hamidullah Muhammad, *İslamda Devlet İdaresi*, trc: Kuşçu Kemal, Ankara 1979, Beşinci yayım
- _____, *Hz.Peygamber'in Savaşları ve Savaş Meydanları*, trc: Tuğ Salih, İstanbul 1981, Üçüncü yayım
- _____, *Mecmû'atü'l-Vesâiki's-siyâsiyye li'l-ahdi'n-Nebevî ve'l-hılâfeti'r-râşide*, Beyrut 1407/1987, Altıncı yayım

- Hammâd, Nezih, “*et-Te’âmu’l bi’r-ribâ beyne’l-müslimîn ve ğayri’l-müslimîn*”, Mecelletü’ş-Şerî’a ve’d-dirâsâtü’l-İslamiyye (Kuveyt), sy: 9. (1408/1987), s. 223-260
- Haraşî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ali, *el-Haraşî alâ muhtasar Sîdî Halîl*, Bulâk 1318 baskısından ofset Beyrut ts. (Dâr Sâdır)
- Hasen, Muhammed Ali, *el-Alâkâtü’-d-devliyye fi’l-Kur’ani’l-Kerîm ve’s-Sünneti’n-Nebeviyye*, Amman 1400/1980
- Hayyât, Abdülaziz, “*el-Mu’âhedât ve’l-ittifakat mine’l-alâkâtü’-d-devliyye fî esnâi’s-silm*”, Mecelle mecmâ’i’l-fikhi’l-İslâmî, VII/4 (1412/1992), s. 47-84
- Heykel, Muhammed Hayr, *el-Cihad ve’l-kutâl fi’s-siyaseti’ş-Şer’iyye*, Beyrut 1993, I-III
- Hitti, Philip (ö. 1978), *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, trc: Tuğ Salih, İstanbul 1980, I-IV
- Hüseyn b. Ahmed es-Seyâğî es-San’ânî (v. 1221/1806), *Kitabu’r-Ravdî’n-nadir şerh Mecmû’i’l-fikhi’l-kebîr*, San’â 1405/1985, İkinci yayım (IV, Abbas b. Ahmed, *Teimmetü’r-Ravdî’n-nadir*), I-IV
- Hüseyn Muhammed Makbûl, *Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî ve eseruh fi’l-fikhi’l-İslâmî*, yayımlanmamış doktora tezi, Câmi’atü’l-Ezher Külliyyetü’ş-Şerî’a ve’l-Kânûn, Kahire 1391/1972
- Ivad, Bekr Zeki, “*el-Kutâb: Meşru’iyyeten ve âdâben fi’l-İslam ve’l-yehûdiyye ve’n-nasrânîyye*”, Havliyyetü külliyyeti’ş-Şerî’a ve’d-dirâsâtü’l-İslamiyye (Katar), sy: 9 (1412/1991), s. 247-256
- İbn Abdilber, Ebu Ömer Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed el-Kurtubi (v. 463/1071), *el-Kâfî fî fikh ehli’l-Medîneti’l-Mâlikî*, nşr: el-Moritânî M. Muhammed, Riyad 1400/1980, I-II
- İbn Abdisselam, İzzüddin Ebu Muhammed Abdülaziz b. Abdisselam (v. 660/1262), *Kavâidü’l-ahkâm fî mesâlihi’l-enâm*, Beyrut 1410/1990, I-II
- İbn Cüzey, Ebu’l-Kasım Muhammed b. Ahmed (v. 741/1310), *el-Kavânînü’l-fıkhiyye*, Beyrut ts., (el-Mektebetü’s-sekâfiyye)
- İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed (v. 852/1448), *Fethu’l-Bârî bi şerh Sahîhi’l-Buhârî*, Bulâk 1300 baskısından ofset, Beyrut ts., I-XIII
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed (v. 456/1064), *el-Muhallâ*, nşr: Şakir Ahmed Muhammed, Beyrut ts., (Dâru’l-fikr), I-XI
- _____, *el-İhkâm fî usûli’l-ahkâm*, Beyrut ts., (Dâru’l-küttübi’l-ilmiyye), I-II (I-VIII)
- İbn Hişâm, Ebu Muhammed Abdülmelik b. Hişâm (v. 218/833), *es-Sîratü’n-Nebeviyye*, nşr: es-Sekkâ Mustafa v. dğr., Beyrut ts., (Dâru’l-Ma’rife), I-IV

- İbn Kayyım, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ebîbekr el-Cevziyye (v. 751/1350), *Ahkâm ehli'z-zimme*, nşr: Salih Subhî, Beyrut 1983, Üçüncü yayım
- İbn Kesr, İsmail b. Ömer (v. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Beyrut 1411/1990, I-XIV, İkinci yayım
- _____, *es-Sîratü'n-Nebeviyye*, thk: Mustafa Abdülvahid, Beyrut 1403/1983, I-IV
- _____, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azân*, nşr: el-Meys Halil, Beyrut ts., (Dâru'l-Kalem), I-IV, İkinci yayım
- İbn Kudâme, Muvaffakuddin Ebu Muhammed Abdullah b. Ahmed (v. 620/1223), *el-Muğnî*, Beyrut 1392/1972, I-XII
- _____, *el-Muknî' fî fikh İmâmi's-Sünne Ahmed b. Hanbel*, Beyrut ts., (Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye)
- _____, *Ravdatü'n-nâzir ve cünnetü'l-munâzir fî usuli'l-fikh alâ mezhebi'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, Beyrut 1414/1994, İkinci yayım
- İbn Mâce, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni (v. 273/886), *es-Sünen*, nşr: Abdülbâkî Muhammed F., Kahire 1372/1952 baskısından ofset İstanbul 1401/1981, I-II
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Hafîd (v. 595/1198), *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, İstanbul 1985, I-II
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd (v. 230/844), *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, nşr: Abbas İhsan, Beyrut 1388/1968
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalîm (v. 728/1327), *es-Siyâsetü's-Ser'iyye fî islâhi'r-râ'i ve'r-ra'iyye*, nşr: Kusay Muhibbuddin el-Hatîb, Kahire 1399, İkinci yayım
- _____, *Mecmû' fetâvâ*, nşr: Abdurrahman b. Muhammed, Riyat 1381-1386, I-XXXVII
- İbnü'l-Arabî, Ebubekr Muhammed b. Abdillâh (v.543/1148), *Ahkâmu'l-Kur'an* nşr: el-Bicâvî Ali Muhammed, Kahire 1394/1974, I-IV
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebî'l-Keram eş-Şeybânî (v. 630/1232), *el-Kâmil fî't-târîh*, Beyrut 1407/1987, I-X
- İbnü'l-Hümâm, Kemalüddin Muhammed b. Abdilvâhid (v. 861/1456), *Fethu'l-Kadîr*, Kahire 1389/1970, I-X
- İzmirli, İsmail Hakkı (v. 1946), *İlm-i Hılâf*, İstanbul 1330
- Karaman, Hayreddin, *Anahatlarıyla İslam Hukuku*, İstanbul 1984-1986, I-III
- Karadâvî, Yusuf, *Ğayru'l-müslimin fî'l-müctema'l-İslam*, Kahire 1397/1977

- Kâsânî, Ebu Bekr Alâuddin b. Mes'ûd (v. 587/1191), *el-Bedâ'iu's-sanâ'i fî tertîbi's-şerâi'*, Kahire 1327-28/1910 baskısından ofset Beyrut 1402/1982, I-VII, İkinci yayım
- Kastallânî, Ahmed b. Muhammed b. el-Hatib (v. 923/1517), *Irşâdu's-sârî li şerh Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut 1410/1989, I-X
- Kettânî, Muhammed Abdulhayy (v. 1962), *et-Terâtibu'l-idrâiyye: Hz. Peygamber'in Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar*, trc: Özel Ahmet, İstanbul 1990, I-III
- Khadduri, Majid, *The War and Peace in The Law of Islam*, Baltimore 1955, İkinci yayım
- Kiyâ el-Herrâsî, Imâdüddin b. Muhammed et-Taberî (v. 504/1110), *Ahkâmu'l-Kur'an*, Beyrut 1405/1985, I-IV, İkinci yayım
- Kruse, Hans, "İslam Devletler Hukukunun Ortaya Çıkışı" trc: Kavakçı Y. Ziya, İTED. IV/3-4 (1971), s. 54-82
- Kuhistânî, Şemsüddin Muhammed el-Haneffî (v. 950/1544), *Câmi'u'r-rumûz*, Kazan 1898, I-II
- Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed (v. 671/1273), *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, Kahire 1386-87/1966-67, I-XX
- Mâlik b. Enes (v. 179/795), *el-Muvatta*, nşr: Abdülbâkî Muhammed F., Kahire 1370/1951, I-II
- Mansur Ali Ali, *eş-Şer'atü'l-İslamiyye ve'l-kânûnü'd-devliyyü'l-âmın*, Kahire 1390/1971
- Mâverîdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed (v. 450/1058), *el-Ahkmu's-sultniyye ve'l-vilâyâtü'd-dîniyye*, Beyrut ts. (Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye)
- Mavsilî, Ebu'l-Fadl Mecdüddin Abdullah b. Mahmud (v. 683/1284), *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*, İstanbul 1987, I-V
- Mc.Donald, "Cihad", DMİ., VII/188-190
- Merğînânî, Ebu'l-Hasen Burhanüddin Ali b. Ebi Bekr (v. 593/1197), *el-Hidâye şerh Bidâyeti'l-mübtedî*, İstanbul 1986, I-IV
- Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ (v. 1979), *el-Hılâfe ve'l-mülk*, Arapçaya trc: Ahmed İdris, Kuveyt 1398/1978
- Mevlevî, Faysal, *el-Üsûsü's-Şer'iyye li'l-alkt beyne'l-müslimn ve gayri'l-müslimn*, Beyrut 1410/1990, İkinci yayım
- Müslim b. Haccâc, Ebu'l-Hüseyn el-Kuşeyrî (v. 261/874), *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr: Abdülbâkî Muhammed F., Kahire 1374-1375/1955-1956, I-V
- Müsned, bkz: Ahmed b. Hanbel

- Müttakî el-Hindî, Alâuddin Ali b. Abdîlmelik (v. 975/1567), *Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, Beyrut 1985, I-XVI
- Müzenî, Ebu İbrahim İsmail b. Yahya (v. 246/877), *Muhtasaru'l-Müzenî*, Kahire ts., (Daru'l-ma'rife)
- Nesâî, Ebu Abdîrrahman Ahmed b. Şu'ayb (v. 303/915), *es-Sünen*, İstanbul 1401/1981
- Nevâvî, Abdulhalık, *el-Alâkâtü'd-devliyye ve'n-nuzumu'l-kadâiyye fî's-Şer'ati'l-İslamiyye*, Beyrut 1394/1974
- Nevevî, Ebu Zekerîyya Muhyiddin b. Şeref (v. 676/1277), *Şerh Müslim*, Beyrut 1401/1981, I-XVIII
- Osman, Fethî, *el-Fikru'l-kânûnî el-İslamî beyne usûli's-Şeri'a ve tûrâsi'l-fikh*, Kahire ts., (MektebeVehbe)
- Osman, Muhammed Re'fet, *el-Hukûk ve'l-vâcibât ve'l-alakâtü'd-devliyye fî'l-İslam*, Beyrut
- Ömer, Muhammed Abduh, *el-Hukuku'd-devliyye fî'l-İslam*, Mecma'u'l-Fıkhî'l-İslamî'ye sunulmuş (Cidde 1990) ve yayımlanmamış tebliğ, Prof.Dr. Salih Tuğ özel ktp.
- Özel, Ahmed, *İslam Hukukunda Milletlerarası Münasebetler ve Ülke Kavramı*, İstanbul 1982
- Pazarıcı, Hüseyin, *Uluslararası Hukuk Dersleri I*, Ankara 1989, İkinci yayım
- Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer (v. 606/1209), *el-Mahsûl fî ilm usûli'l-fikh*, Beyrut 1408/1988, I-II
- Ramlî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed (v.1004/1596), *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc*, Mısır 1386/1967
- Rıza, Muhammed Reşid (v. 1935), *el-Vahyü'l-Muhammedî*, Beyrut 1399/1979, Dokuzuncu yayım
- Sâbûnî, Muhammed Ali, *Ravâi'u'l-beyân tefsir âyâtî'l-ahkâm*, Beyrut 1407/1987, Beşinci yayım
- Safî, Louay M., "War and Peace in Islam", AJISS., V/1 (1988), s. 29-57
- Saîd, Muhammed Re'fet, *es-Silm ve'l-harb ve'l-alâkâtü'd-devliyye fî'l-İslam*, Mecma'u'l-Fıkhî'l-İslamî'ye sunulmuş (Cidde 1990) ve yayımlanmamış tebliğ, Prof.Dr. Salih Tuğ özel ktp.
- Saka, Şevki, "Kur'an'a Göre İnanç Hürriyeti", Diyanet İlmi Dergi, XXVIII/(1992), s. 130 vd.

- Salih, Subhi, *en-Nuzumu'l-İslamiyye*, Beyrut 1965; İslam Mezhepleri ve Müesseseleri Tarihi, trc: Sarmış İbrahim, İstanbul 1983
- Schacht Joseph (ö. 1969), *An Introduction to Islamic Law*, Oxford 1971; *İslam Hukukuna Giriş*, trc: Dağ Mehmet- Şener Abdülkadir, Ankara 1977
- Serahsî, Şemsüleimme Ebubekr Muhammed b. Ahmed b. Sehl (v. 483/1090), *Şerhu's-siyeri'l-kebîr*, thk ve nşr: Müneccid Salahaddin (I-III), Ahmed Abdülaziz (IV-V), Kahire 1958-1971, I-V
- _____, *el-Mebsût*, Kahire 1324-1331 baskısından ofset, İstanbul 1403/1983, I-XXX
- _____, *Usûlü's-Serahsî*, nşr: el-Efğânî Ebu'l-Vefâ, Haydarâbâd 1372 baskısından ofset Beyrut 1414/1993, I-II
- Sönmez, Abidin, *Rasulullah'ın Diplomatik Münasebetleri ve Sulh Muahedeleri*, İstanbul 1984
- Sultan, Hamid, *Ahkâmu'l-kânûni'd-devlî fi's-Şeri'ati'l-İslamiyye*, Kahire 1970
- Süyûtî, Celalüddin b. Abdirrahman b. Ebibekr (v. 911/1505), *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut 1398
- Şâfiî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İdris (v.204/819), *el-Ümm*, Bulâk 1321-1325, I-VII; Kahire 1961-1963, I-VIII
- _____, *Tertîb Müsneidi'l-İmam eş-Şâfi'î*, nşr: ez-Zevâvî el-Hüseynî Yusuf A.-el-Hüseynî İzzet Attâr, 1370/1951 baskısından ofset, Beyrut ts., (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye), I-II
- _____, *Ahkâmu'l-Kur'an*, thk: Abdülğânî Abdülhâlık-Muhammed Şerif Sükker, Beyrut 1410/1990
- _____, *er-Risâle*, nşr: Şakir Ahmed Muhammed, Kahire 1399/1979, İkinci yayım
- Şa'rânî, Abdülvehhab b. Ahmed eş-Şâfi'î (v. 973/1565), *el-Mizânü'l-kübrâ*, Mısır ts., I-II
- Şehhâte, Muhammed Ş., *Risaletü'l-cihad*, yayımlanmamış âlimiyye tezi, Câmi'atü'l-Ezher Külliyyetü's-Şerî'a ve'l-Kanûn, Kahire 1954
- Şelebî, Salah Abdülbedî, *"et-Tevchü'l-İslam li'l-kânûni'd-devlî"*, Mecelle külliyyeti's-Şerî'a ve'l-kânun (Ezher), sy: 7 (1414/1993), s. 183-234
- Şeltut, Mahmud Muhammed (v. 1964), *el-İslam Akîde ve Şerî'a*, Kahire 1964, İkinci yayım
- Şevkânî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ali (v. 1250/1834), *Neylü'l-evtâr şerh Münteka'l-ahbâr*, Kahire 1357/1938, I-VIII
- Şîrâzî, Ebu İshak İbrahim b. Ali el-Fîrûzâbâdî, (v. 475/1083), *el-Mühezzebe fi fıkhi'l-İmâm eş-Şâfi'î*, Mısır 1379/1959, I-II

Şirbînî, Muhammed b. Ahmed el-Hatîb (v. 977/1570), *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'âni'l-Minhâc*, Kahire 1377/1958, I-IV.

Tabbârâ, Afîf Abdülfettah, *Râhu'd-dîni'l-İslamî*, Beyrut 1980, Yirminci yayım

Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr (v. 310/923), *Tarihu't-Taberî (Tarihu'l-ümem ve'l-mülûk)*, nşr: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrut ts., (Dâr Süveydân), I-X
_____, *İhtilâfu'l-fukahâ: Kitabu'l-cihâd ve kitabu'l-cizye ve ahkami'l-muhâribîn*, nşr: Schacht J., Leiden 1933

Temîmî, Receb Büyüd, *el-Alâkâtü'd-devliyye fi'l-İslam*, Mecma'u'l-fikhi'l-İslamî'ye sunulmuş (Cidde 1992) ve yayımlanmamış tebliğ (Prof. Dr. Salih Tuğ özel ktp.)

Terzi, Mustafa Zeki, *Hiz. Peygamber ve Hulefai Raşidin Döneminde Askerî Teşkilat*, Samsun 1990

Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Serve (v. 279/892), *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr: Şakir Ahmed Muhammed v.dğr., Kahire 1395-1398/ 1975-1978 baskısından ofset İstanbul 1401/1981

Turnagil, Ahmet Reşit, *İslamiyet ve Milletler Hukuku*, İstanbul 1977

Von Vloten, Gerlof, *Emevi Devrinde Arap Hakimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, trc: Hatiboğlu Mehmed S., Ankara 1986

Watt, Montgomery, *Muhammad The Prophet and The Statesman*, Oxford 1969, Dördüncü yayım

Wensinck, A.J., *el-Mu'cemu'l-müfehres li elfâzi'l-hadisi'n-Nebevî (Concordance)*, Leiden 1936-1969 baskısından ofset İstanbul 1986, I-VIII

Yahya b. Adem el-Kuraşî (v. 203/818), *Kitabu'l-Harâc*, nşr: Şakir Ahmed Muhammed, Kahire ts., (Dâru't-türâs), İkinci yayım

Zemahşerî, Muhammed b. Ömer (v. 538/1143), *el-Keşşâf an hakâik gâvâmizi't-Tenzil ve uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*, Kahire 1387/1968 baskısından ofset Beyrut ts., (Dâru'l-ma'rife), I-IV

Zerka, Mustafa Ahmed, *el-Medhalü'l-fikhiyyü'l-âmm: el-Fikhu'l-İslamî fi sevbihi'l-cedîd*, Dimaşk 1964, I-III

Zeydân, Abdülkerim, *"eş-Şerî'atü'l-İslamiyye ve'l-kânûnü'd-devliyyü'l-âmm"*, Mecmû'a buhûs fikhiyye (1407/1986) içinde, s.7-85

_____, *Ahkmu'z-zimmiyyîn ve'l-müste'menîn fi dâri'l-İslam*, Beyrut 1408/1988, İkinci yayım

Zeyla'î, Fahrüddin Osman b. Ali (v.740/1342), *Tebyînü'l-hakâik şerh Kenzi'd-dekâik*, Bulâk 1313 baskısından ofset Beyrut ts., (Dâru'l-ma'rife), I-VI

Zühaylî, Vehbe, *Âsâru'l-harb fi'l-fikhi'l-İslamî*, Dimaşk 1412/1992, Dördüncü yayım
_____, *el-Alktü'd-devliyye fi'l-İslam*, Beyrut 1407/1987